

О. Д. Могилов *

ДРУГИЙ МИХАЙЛІВСЬКИЙ КУРГАН — ПАМ'ЯТКА V ст. до н. е. В ПОТЯСМИННІ

Стаття присвячена публікації матеріалів кургану 2 біля с. Михайлівка в басейні р. Тясмин на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу. В могилі V ст. до н. е. поховано воїна у супроводі озброєння, деталей вузди, прикрас. Захоронення пов'язується зі знатною особою з великого сусіднього селища скіфського часу.

Ключові слова: скіфський період, курган, поховання, вузда, озброєння.

Однією з найбільш насичених пам'ятками території Скіфії є Мотронинсько-Жаботинський мікрорегіон в басейні р. Тясмин, на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу. Тут, у радіусі 10 км локалізується ціла низка знакових для раннього залізного віку комплексів. З-поміж них — Мотронинське городище з однією з найбільш масивних оборонних систем того часу в Північному Причорномор'ї, поруч з яким розташований великий курганний могильник (Бессонова, Скорый 2001). Південніше досліджувалось епонімне Жаботинське поселення, що дало назву цілому етапові в давній історії України (Вязьмитина 1952; Вязьмитина, Покровська 1956; Покровська 1973). В околицях населеного пункту розташована мережа поселень скіфського часу (Ляшко 2018). Розкопано тут і низку курганів, зокрема й знамениті поховання ранньоскіфської доби (Древности Приднепровья 1900, с. 6; Бобринской 1914, с. 102; 1916, с. 1—3). Насипами скіфського часу відомі й сс. Флярківка, Райгород та Пруси (Хвойко 1900, с. 8; Древности Приднепровья 1900, с. 6, 10, 11; Ковпаненко 1984, с. 107—110). Тут відоме й одне з найбільших селищ скіфського часу із площею до 100 га (Ляшко 2017). Східніше великий курганний некрополь розкопувався в Грушківці (Бобринской 1902, с. 37—49). А південніше, разом з комплексами

бронзової доби, відомі й скіфські захоронення в Ревівці (Бобринской 1910, с. 50—56).

Дослідження, що почались у регіоні ще у кінці XIX ст., тривають і в наш час. Село Михайлівка (колишнє с. Пруси) Кам'янського р-ну Черкаської обл. відоме дореволюційними дослідженнями знаного археолога В. В. Хвойки, що розкопав тут низку курганів VII—IV ст. до н. е. (Хвойко 1900, с. 8; Древности Приднепровья 1900, с. 10, 11). У 2018—2019 рр. Скіфська Правобережна експедиція, організована Інститутом археології НАН України та НІКЗ «Чигирин», проводила дослідження курганів у групі в уроч. «Шпилі» біля Михайлівки¹. Поруч, до 500 м на південний схід, розташовується велике поселення скіфського часу із площею до 100 га, яке ввів нещодавно до наукового обігу Ю. Ю. Ляшко (2017).

Публікація присвячена *курганові 2* згаданого некрополя, розкопаному влітку 2019 р. Група з двох насипів розташовувалась за 1780 м на схід—південний схід від с. Михайлівка. Кургани зафіксовано на високому мисові, що витягнутий з півдня (напільний бік) на північ, де він має крутий схил до балки (рис. 1: А). Із заходу, півночі та сходу мис обмежений глибокими та широкими ярами, над якими він здіймається на висоту до 20—25 м. Пара насипів були витягнуті за лінією північ—південь. Курган 1, розкопаний 2018 р. (Могилов, Ляшко, Руденко 2020), розташовувався ближче до краю мису. Курган 2 височів у його центральній частині (рис. 1).

Курган 2 мав діаметр 20,6 м (захід—схід) — 26,4 м (північ—південь). Поли насипу сильно

* МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-2400-2380, mogilovod@gmail.com

¹ У роботі експедиції брали участь О. Д. Могилов (керівник експедиції, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України); студенти-практиканти Історико-географічного факультету Криворізького державного педагогічного університету, керівник А. В. Тарасов (заступник декана); Ю. Ю. Ляшко (завідувач Історичного музею Кам'янського державного історико-культурного заповідника).



Рис. 1. Кургани 1 та 2 на мису біля с. Михайлівка (А). Курган 2 до початку робіт (В)

Fig. 1. Barrows No. 1 and No. 2 on the cape near Mykhailivka village (A). Barrow No. 2 before the start of work (B)

розтягнуті та зливаються з рельєфом (рис. 2). Найбільша висота з півночі (з боку пониження) 102 см. А також із заходу, де теж йде ухил до балки, 1,0 м. Найменша висота з напільного боку мису, з півдня 41 см. Східна пола насипу пошкоджена траншеями під час здійснені лісових насаджень. Північніше насипу, нижче вздовж гребню мису, йде улоговина, з якої міг братися ґрунт під час спорудження кургану. Пола насипу тут плавно перетікає у схил цієї впадини, а верх кургану височіє над нею на 1,4 м. Центр кургану нещодавно пробито прямокутною грабіжницькою траншеєю, орієнтованою зі сходу на захід. Її довжина 4,6 м, ширина 0,8–1,15 м. Вона прокопана на глибину до 1,0 м, приблизно на рівень підшви кургану. Сліди іншої, більш ранньої та вже заплилої ями, з діаметром 65 см та глибиною 46 см, простежено в центральній частині кургану.

Насип кургану чорноземний. Структура ґрунту доволі однорідна. Верхній шар насипу кургану (завтовшки 20–40 см) складав колишній орний чорнозем, що поріс багаторічними травами. Він відрізнявся від ґрунту, що залягав нижче, більш світлим відтінком. В профілі бровки над могилою, на глибині 70–96 см, простежуються окремі фрагменти спаленої деревини дубу черешчатого (*Quercus robur L.*)² — сліди вогняного ритуалу, що правився під час спорудження насипу. В верхніх шарах насипу,

² Визначення деревини з кургану — лаборанта Ботанічного саду Харківського національного університету А. І. Попова.

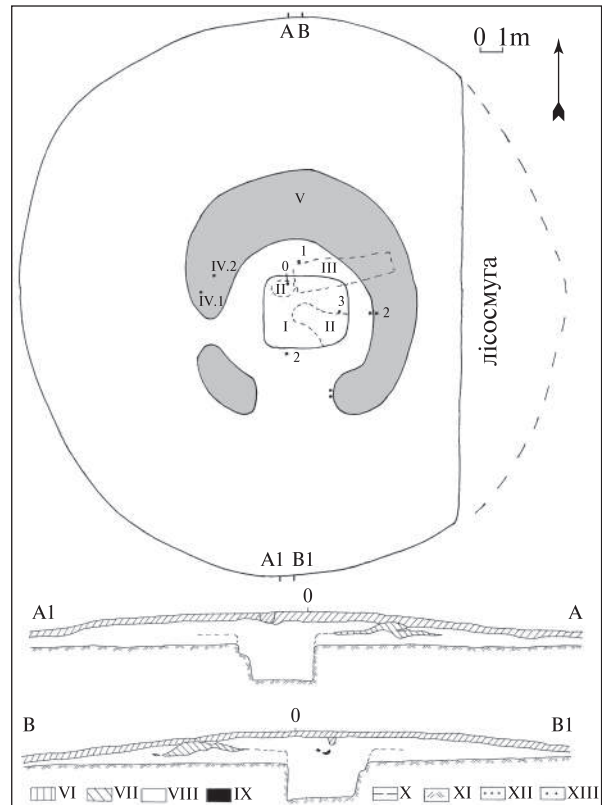


Рис. 2. Михайлівка, курган 2, план: I — могила; II — давні грабіжницькі ями; III — нова грабіжницька траншея; IV, 1, 2 — сліди зотлілих стовпів 1 і 2; V — глиняний викид; VI — орний шар; VII — глиняний викид; VIII — чорнозем; IX — спалений шар; X — контури рівня давнього чорнозему; XI — материкова глина; XII — кераміка; XIII — зотліле дерево; 1 — вудила; 2 — фрагменти кераміки; 3 — шило (?)

Fig. 2. Mykhailivka, barrow No. 2, plan: I — a grave; II — ancient robbers' pits; III — a new robbers' trench; IV, 1, 2 — decayed columns No. 1 and No. 2; V — clay emission; VI — arable layer; VII — clay emission; VIII — black soil; IX — burned layer; X — contours of the ancient black soil level; XI — continental clay; XII — ceramics; XIII — a rotten tree; 1 — a bit; 2 — fragments of ceramics; 3 — an awl (?)

на захід від могили, на відстані 0,9 м один від одного, виявлено сліди двох зігнутих вертикальних стовпів з дубу черешчатого (*Quercus robur L.*). Діаметр першого стовпа 14–16 см, другого 12 см. В орному шарі вони знищені, нижче збереглися їхні основи завдовжки 15–20 см.

У насипу, на глибині 60 см, північніше пограбованої могили виявлено фрагмент залізних петельчастих вудил (1), а також кістку тварини. Над гробницею розчищено уламок шила (2). А східніше та південніше — два та один фрагменти ліпної кераміки (3).

Під насипом виявлено прямокутну в плані могилу, яку оточував глиняний викид (рис. 2; 3). При копанні гробниці, спочатку навколо камери напівкільцем було скинуто верхній чорноземний шар, а далі, поверх нього — гли-

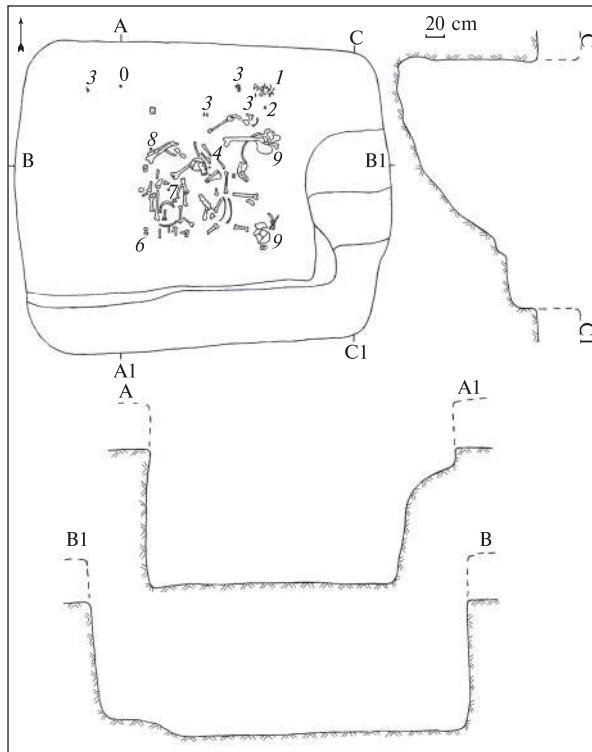


Рис. 3. Михайлівка, курган 2, могила, план: 1 — вузда; 2 — «замочок»; 3 — стріли; 4 — залізна пластина; 5, 8 — намистини; 6 — астрагал; 7 — петля бронзової бляшки; 9 — кераміка

Fig. 3. Mykhailivka, barrow No. 2, grave, plan: 1 — a bridle; 2 — a lock-pendant; 3 — arrows; 4 — an iron plate; 5, 8 — beads; 6 — an ankle bone; 7 — a loop of a bronze plaque; 9 — ceramics

ну, що залягала нижче. Профіль викиду з купки чорнозему, перекритого значним масивом глини, добре фіксувався під час роботи бульдозера. Глиняний викид, діаметром до 11,9—12,4 м, найбільш потужним був з півночі. Тут його ширина складала до 4,7 м, а товщина до 74 см. На захід та схід він вужчав. У викиді було два розриви. Основним, як і в кургані 1, що підтверджено там розташуванням дромосу, був південний. По ньому, ймовірно, до камери несли небіжчика. Роль меншого західного розриву точно встановити важко.

Судячи із залягання глини у викиді, *давній чорнозем* йшов більш товстим, до 52 см, шаром — у центрі, в районі камери, залягаючи на глибині 80 см від сучасної вершини кургану. Північніше його товщина зменшувалась до 35—40 см. Глиняний *материк* на глибині 135 см від вершини кургану.

Після зняття насипу, на фоні глинистого материка, вималювалась заповнена чорноземом *могильна пляма* прямокутної форми, розмірами 3,4 × 4,2 м, витягнута з заходу на схід. На її тлі світлішим кольором ґрунту виділялись дві грабіжницькі ями. Вони були проко-

пані вже тоді, коли перекриття згнило, а могила була завалена чорноземом з насипу. Жодна з них не була доведена до підлоги могили. Перша грабіжницька яма, у північно-західному куті могили, овальна у плані, витягнута зі сходу на захід, має розміри 1,12 × 0,96 м. Друга, більша, що займала центр та південно-східний кут, була грушоподібної форми, з розмірами 2,62 × 1,81 м. Ґрунт у заповненні цих ям — затічний, дуже щільний, важкий для копання.

Могила являла собою *яму зі сходиною* з південного боку, від східного краю якої до дна камери вздовж східної стінки йшов доволі стрімкий спуск (рис. 3). Форма гробниці в плані неправильна прямокутна, з закругленими кутами (через більш довгу західну стінку, вона має трапецієподібні пропорції). Розміри могили, витягнутої за лінією захід—схід, 4,30 × 3,34 м. Довжина західної стінки 3,44 м, північної 4,0 м, східної 3,16 м, південної 3,65 м. Глибина в центрі 1,5 м від рівня материка (2,02 м від рівня давньої поверхні). Дно поволі опускається з заходу на схід, маючи глибину відповідно 1,45 та 1,51 м від рівня материка. Під південною стінкою, на глибині 20—22 см від верху материка (72—74 см від рівня давнього чорнозему), зроблено сходиною завширшки 51—62 см, що має помітний ухил всередину. До дна основа сходиної розширюється до 68 см. Від сходу цієї приступки, вздовж східної стінки могили, до її дна йде доволі стрімкий спуск завширшки 71—94 см. Зверху він формує невелику сходиною, а далі йде різко вниз.

Біля стінок могили простежені зігнилі органічні рештки, ймовірно від дерев'яної обшивки камери. Перемішані фракції трухлявої деревини, глини та чорнозему біля стін були місцями завтовшки до 20 см.

Після поховання вершника могила ще певний час стояла із вцілілим дерев'яним перекриттям. У цей час стався обвал глини зі стінки біля північно-східного кута, що присипав покладену тут вузду та стріли, врятувавши їх від грабіжників. З атмосферною водою, в камеру потрапляв і ґрунт, формуючи на дні шар намивного чорнозему. В центрі він був завтовшки 1,0—2,0 см, але до стінок, як це видно у західному та східному секторі, поволі ширшав до 14—17 см. Коли стеля гробниці ще була ціла, крізь неї було здійснено пограбування поховання (сліди бокових підкопів відсутні). Це сталося, коли м'які тканини померлого вже повністю розклались. Адже розкидані кістки небіжчика лежали окремо, без зв'язку одна з одною. Кістки жертвовної їжі також розкида-

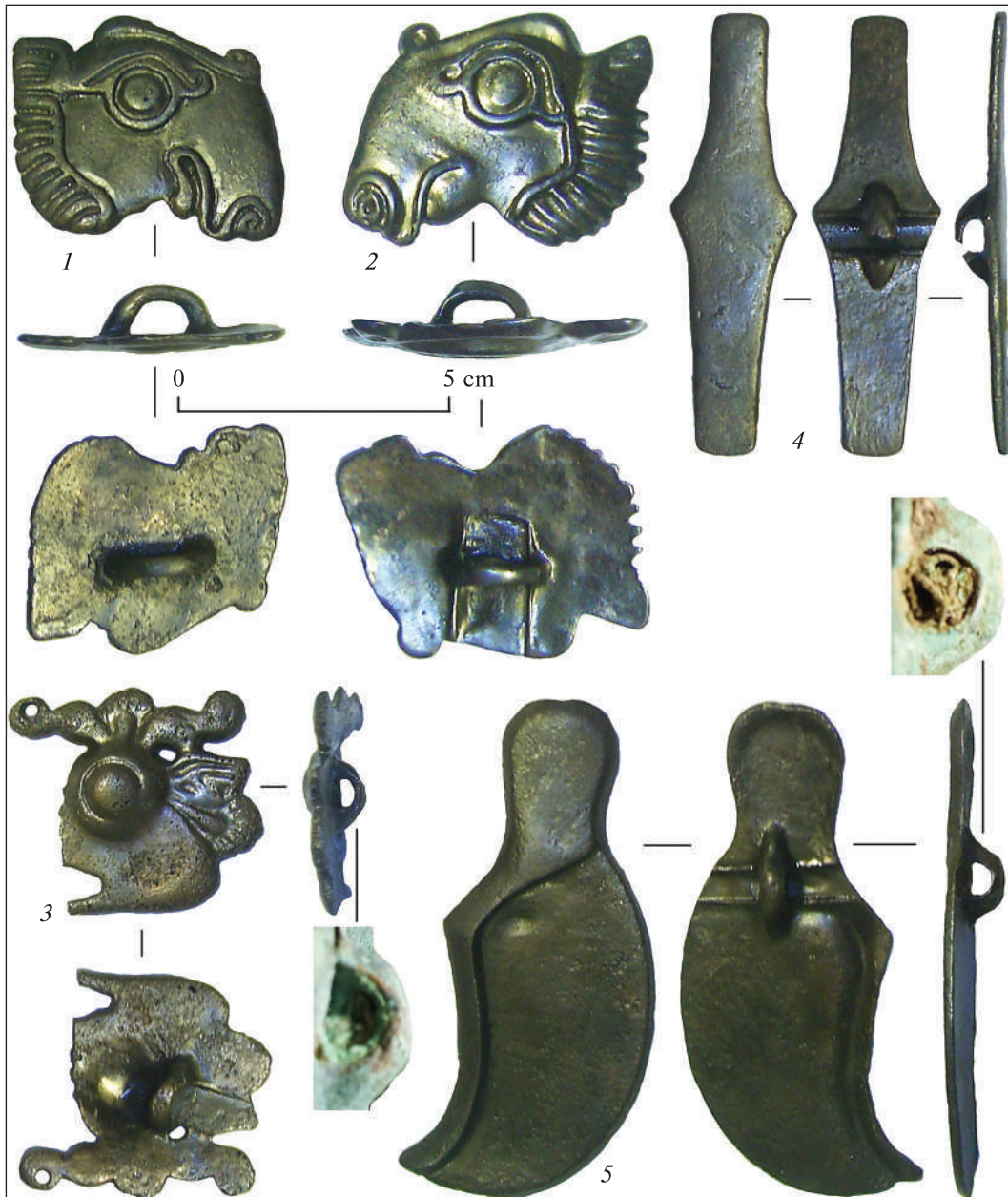


Рис. 4. Бронзові деталі вузда з кургану 2 біля Михайлівки

Fig. 4. Bronze details of the bridle from the barrow No. 2 near Mykhailivka

ють по могилі, корчагу розбивають, а більшість речей крадуть. Від мародерів вціліла лише присипана обвалом вузда в північно-східному секторі та окремі невеликі речі в центрі. Допоки перекриття камери остаточно не впало, сталися обвали верхніх частин західної та східної стінок, накривши глиною шар затічного чорнозему на дні камери, а в одному місці — й кістку (хребець), що лежала в чорному ґрунті.

Після пограбування, на своєму місці вціліла вузда та окремі наконечники стріл, присипані обвалом стіни. Чотири вуздечки (4—44) лежали компактно у два яруси скупченням 30 × 20 см. Про те, що покладено було саме вуздечки, а не

набори деталей кінського спорядження, свідчать окремі вцілілі реміні оголів'я. Вони виготовлені з сиром'ятної шкіри великої рогатої худоби³. Через особливості ґрунту, на момент розчистки реміні були мокрими, конденсувавши на собі вологу. Хоча бронзові та залізні деталі з цього місця залишалися сухими. В місцях контакту з бронзовими деталями, реміні додатково законсервовані окислами бронзи. Всі псалії вкладені у зовнішні петлі вудил. У одно-

³ Визначення шкіри з кургану — лаборанта Ботанічного саду Харківського національного університету А. І. Попова.



Рис. 5. Бронзові псалії з кургану 2

Fig. 5. Bronze cheekpieces from the barrow No. 2

му випадку (з S-подібними псаліями) до цієї петлі був припасований і плаский ремінь від поводу. Залізні вудила — погані збереженості, залізо заіржавіло. Часто замість стержнів гризел залишились смуги розсипчастої іржі. Двоє вудил були розгорнуті, одні — напіврозгорнуті, ще одні (з Г-подібними псаліями, покладені на сході скупчення) — складені. Їх супроводжував численний набір блях, ворворок, привісок, налобник, нахрапник тощо. В петлях деяких блях, всередині ворворок збереглися круглі в перетині реміні від оголів'я. Окремо наявні й фрагменти пласких ремінів. Більшість їх, утім,

зотліло, через це не ясно, з якими саме вудилами варто пов'язувати певний набір оздоб. Деякі дані про вигляд вуздечки можна отримати тільки виходячи з асортименту блях, наявності налобника та нахрапника.

На 30 см південніше вузди розчищена замочкоподібна привіска (45). Разом з вуздечками, із заходу скупчення лежав бронзовий наконечник стріли (46). За 20 см на захід покладено ще п'ять таких виробів: чотири з них — вістря до вузди, а ще один — вгору. Ближче до північно-західного кута лежало одне вістря, а на північ від скупчення кісток — ще дві стрі-



Рис. 6. Бронзові бляхи з кургану 2 біля Михайлівки
 Fig. 6. Bronze plates from the barrow No. 2 near Mykhailivka

ли (47–54). У втулках деяких наконечників стріл збереглися рештки деревків, виготовлених з дуба черешчатого (*Quercus robur* L.) та ліщини звичайної (*Corylus avellana* L.).

Кістки чоловіка 40–50 років⁴, а з ними й жертвовної їжі (молодої особини бика свійського та дорослої свині⁵), виявились розкиданими по підлозі в центрі поховальної камери. В засипці могили виявлено також зуби й кістку дитини 7–11 років. Розбитою виявилася опу-

клотіла корчага (55). Більша її частина була викинута з камери й виявилась втраченою для науки. В могилі найбільші її фрагменти вцілили на сході камери, під кістками тазу, та серед південно-східного скупчення кісток. Багато малих фрагментів розпоросені по всій камері.

Кістки покійного розкидані й лежать хаотично, без зв'язку одна з одною. В центрі могили розчищено череп. На захід за ним лежала стегнова кістка, а поруч — частина гомілкової. В північно-східній частині скупчення розчищена права стегнова кістка. Її низ прикрито частиною тазу. На схід від черепа — лопатка, а ще далі — крижова кістка, біля якої розчищено ребра. На фрагменті корчаги з південного схо-

⁴ Антропологічні визначення старшого наукового співробітника Інституту археології НАН України О. Д. Козак.

⁵ Палеозологічні визначення лаборанта Інституту археології НАН України Т. В. Бітковської.

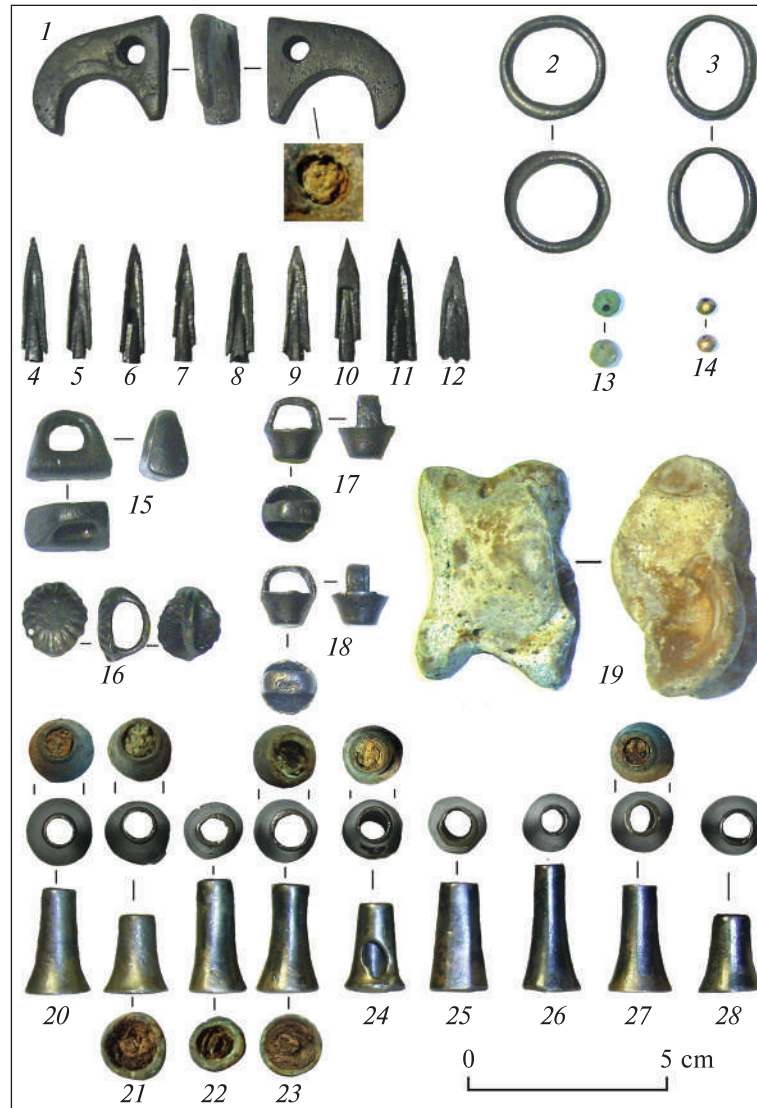


Рис. 7. Знахідки з кургану: 1–12, 15–18, 20–28 — бронза (в окремих отворах видно шкіряні ремені); 13 — скло; 14 — золото; 19 — кістка

Fig. 7. Finds from the barrow: 1–12, 15–18, 20–28 — bronze (in some openings there leather belts are traced); 13 — glass; 14 — gold; 19 — a bone



Рис. 8. Ліпна корчага з поховання

Fig. 8. An earthenware pot from the burial

ду знаходилась частина таза, а західніше — ключиця, південніше — ще одне ребро. На південний схід від черепа зафіксовано довгі кістки рук. На південь від них — грудину. В південно-західному секторі — ребра та хребці, а також дві кістки тварин. Окремі фрагменти кісток тварин траплялись і на інших ділянках дна могили.

З південно-західного боку скупчення людських кісток лежав астрагал (56). У центрі могили з інвентаря вціліли лише нечисленні невеликі предмети. З північного заходу скупчення кісток — намистина з золота (57). Перед чере-

пом лежав фрагмент залізної пластини (58). У центрі виявлено пастову намистину (59) та кородовану петлю бронзової бляшки.

Знахідки

1. Фрагмент залізних петельчастих вудил. Зберігся уламок стержня з місцем переходу в петлю. Довжина 3,9 см, товщина 0,7 см (рис. 9: 16).

2. Залізне шило (?) з круглого в перетині загостреного на кінці стержня. Довжина 4,4 см, діаметр до 0,6 см (рис. 3: 4).

3. Фрагменти ліпного глиняного горщика. Збереглися три уламки. Випал нерівномірний. Колір цегляний, з переходом у сірий.

Чотири *вездечних комплекти* склалися з залізних петельчастих вудил, з якими були в першому випадку залізні Г-подібні псалії. В другому — бронзові S-подібні. В третьому та четвертому — бронзові Г-подібні псалії. Причому одна пара псаліїв не комплектна, різних розмірів. А на одному виробі іншої пари втрачено загнутий край. Ремені оголів'я в основній масі зітліли. Через це розподіляти бронзові бляхи та інші вироби за належністю до певної вездечки можна лише умовно, виходячи з їх асортименту. Припустимо, оздобами на передній частині морди коня у чотирьох оголів'ях були птахоголовий нахрапник, плаский налобник, ушкоджена лосеголова та крилоподібна бляхи. З боків вездечки оздоблювались: одна — парними «дзеркальними» лосеголовими бляхами (що є не частим явищем); інша — бляхами у вигляді лапи хижого птаха; третя — округлими бляхами. У системі кінського спорядження широко використовувались ворворки.

4—7. Четверо залізних петельчастих вудил. Порівняно добре зберігся тільки один предмет завдовжки 18,2 см, з розмірами ланок 10,1 см та 9,3 см. Їх перетин прямокутний 0,6 × 0,8 см. На одній з ланок зовнішня та внутрішня петлі — в одній площині, на іншій — в різних. Цим забезпечується розташування зовнішніх петель знаряддя в одній площині. Від інших вудил вціліли лише фрагменти, з яких тільки окремі відносно великі. Перетин стержня квадратний (рис. 9: 2, 4—13).

8—9. Залізні парні Г-подібні дводірчасті псалії завдовжки 10,2—10,4 см. Один край прямий, інший загнутий під прямим кутом та конусоподібно розширюється. Перетин стержня круглий, діаметр 0,8—1,3 см, а центральної вісімкоподібної частини — прямокутний, завширшки до 1,4—1,7 см. Діаметр отворів 0,5—0,6 см (рис. 9: 1, 3).

10—11. Бронзові парні S-подібні дводірчасті псалії. Предмети дуже схожі, можливо відліті в одній ливарній формі. Середина вісімкоподібної центральної частини від тривалого тертя з вудилами стерта приблизно на третину. Кінці сплюснені, одні дещо довші за протилежні. Довжина 10,4 см, перетин країв 1,2 × 0,6 см, діаметр отворів 0,7—0,8 см (рис. 5: 1, 2; 10: 1, 2).

12—13. Комплект бронзових Г-подібних псаліїв з виробами різних розмірів. Коротший предмет має сильну потертість від вудил у центральній частині. Інший артефакт, довший та з більшим загнутим кінцем, в центрі потертий слабо. Ймовірно, спочатку цей комплект склали псалії малих розмірів, а коли один з них зламався в центрі чи загубився, його замінили більшим виробом (рис. 5: 3, 4; 10: 3, 4).

12. Бронзовий дводірчастий Г-подібний псалій з конусоподібним зігнутим краєм. Кінці круглі, розширюються до країв. Один прямий, інший загнутий під прямим кутом. Центр сплюснений в перетині, вісімкоподібний, з двома отворами та потоншенням для вудил між ними. Довжина 9,8 см, діаметр стержнів 0,7—1,3 см, ширина центральної частини до 1,4 см, діаметр отворів 0,6—0,7 см.

13. Бронзовий дводірчастий Г-подібний псалій з конусоподібним зігнутим краєм. Кінці круглі, розширюються до країв. Один прямий, інший продовгуватий, загнутий під прямим кутом. Центр сплюснений в перетині з двома отворами та потоншенням для вудил між ними. Довжина 10,1 см, діаметр стержнів 0,7—1,7 см, ширина центральної частини до 1,5 см, діаметр отворів 0,6—0,7 см.

14—15. У цьому комплекті наявні Г-подібні бронзові псалії з конусоподібним зігнутим краєм. Вони близьких розмірів, проте у одного кінець відламано (рис. 5: 5, 6; 10: 5, 7).

14. Бронзовий дводірчастий Г-подібний псалій. Кінці круглі, розширюються до країв. Один прямий, інший продовгуватий, загнутий під прямим кутом. Центр сплюснений в перетині, з двома отворами та потоншенням для вудил посередині. Довжина 11,5 см, діаметр стержнів 0,7—1,4 см, ширина центральної частини до 1,4 см, діаметр отворів 0,5—0,6 см.

15. Фрагментований бронзовий дводірчастий Г-подібний псалій. Кінці круглі, розширюються до країв. Один прямий, інший, що був загнутий, відламаний у давнину. Центр сплюснений в перетині, з двома отворами та потоншенням для вудил посередині. Довжина 10,8 см, діаметр стержнів 0,6—1,4 см, ширина центральної частини до 1,4 см, діаметр отворів 0,5—0,6 см.

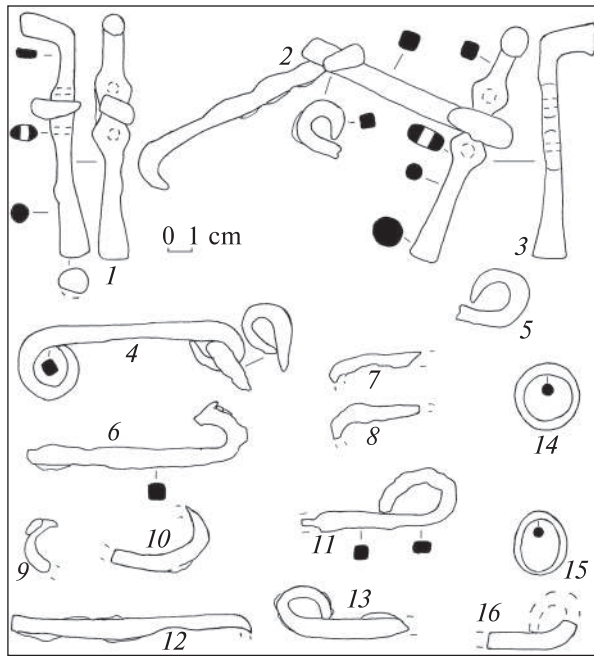


Рис. 9. Деталі вузди з кургану
Fig. 9. Details of the bridle from the barrow

16—17. Дві бронзові бляхи у вигляді голови лося. Бляхи призначалися для оздоблення вузди обабіч голови коня, у кожному разі, вірогідно, мордою вперед, через що є «дзеркальними». Обидва предмети передають один образ тварини, що різняться в деталях. Різним був і спосіб відливання. В одному випадку петля лита разом з бляхою, із використанням штифта для формування отвору петлі, на що вказує характерний прямокутний слід на звороті бляхи. В іншому — петля, схоже, була припаяна до щитка. Бляхи передають голову лося з характерною горбатою мордою та рогом, спрямованим вперед, із завитком на кінці. Око позначене концентричними колами, від яких спереду та ззаду відходять риски, що завиваються вгору. Попереду морди зображено рот та ніс, зверху — вуха, вкриті рисками. Позаду голови рифленням позначено більш довге хутро.

Перша з блях має розміри $5,6 \times 4,3$ см, за висоти петлі 1,0 см, її довжини 1,9 см та ширини 0,5 см. Розмір отвору петлі $1,1 \times 0,7$ см. Щиток опуклий. Друга бляха завбільшки $5,0 \times 4,2$ см. Висота петлі 0,9 см, за довжини 2,1 см та ширини 0,4 см. Отвір в її середині має розміри $1,1 \times 0,6$ см. Щиток більш плоский (рис. 4: 1, 2; 11: 1, 2).

18. Фрагментована бронзова бляха у вигляді голови лося. Передня частина з мордою відламана у давнину. В центрі концентричними опуклими колами передано око. На голові роги, дві гілки яких спрямовані до переду та заду і передані у вигляді голови хижого птаха

з округлим оком та довгим дзьобом, що утворює на кінці волоту. Між цими відростками — розетка з п'ятьма пелюстками зверху. Позаду голови рельєфне вуха. А нижче нього ще одна п'ятипелюсткова розетка. В нижній частині щитка вціліла задня частина рота тварини.

Довжина фрагменту бляхи, що зберігся, 5,1 см, ширина 4,1 см. Отвір петлі на звороті формувався при литті, шляхом вставки додаткового штифта, про що свідчить характерний прямокутний слід. Петля заввишки 0,6 см, завдовжки 1,4 см, завширшки 0,4 см (рис. 4: 3; 11: 3).

19. Бронзова вухоподібна бляха має розміри $9,4 \times 3,9$ см. На звороті петля, отвір в якій сформовано шляхом вставки додаткового штифта при литті, про що свідчить характерний прямокутний слід. Висота петлі 0,8 см, довжина 2,0 см, ширина 0,5 см. Розміри отвору $0,6 \times 0,6$ см (рис. 4: 5; 12: 1).

20. Бронзовий налобник прямокутної форми з виступами з боків. Висота 8,0 см, ширина до 4,2 см, товщина щитка до 0,3 см. Цільнолита з щитком петля, поламана. Отвір у ній сформовано шляхом вкладання додаткового штифта при відливанні. Висота петлі 0,7 см, довжина 1,9 см, ширина 0,6 см. Розміри отвору $0,6 \times 0,5$ см (рис. 4: 4; 11: 4).

21—24. Чотири бронзових ажурних бляхи у вигляді кінцівки лапи хижого птаха. В однієї з них — частина відламана в давнину. Предмети дуже схожі в деталях, можливо, відливались в одній ливарній формі. Перед нами — образ стиснутої лапи, де двом пальцям з одного боку протиставлено ще один, з протилежного. На звороті — петля, отвір якої формувався вкладанням штифта при литті, про що говорить характерний прямокутний слід. Розміри $4,1 \times 3,0$ см, товщина щитка до 0,3 см, висота петлі 0,8 см, довжина 2,0 см, ширина 0,4 см. Розміри отвору $0,9 \times 0,9$ см (рис. 6: 1—4; 13: 3—6).

25. Бляха у вигляді 16-пелюсткової розетки з петлею на звороті. Відлита з бронзи. Розміри щитка $1,8 \times 1,6$ см, товщина 0,3 см. Петля заввишки 1,0 см, завтовшки 1,7 см, завширшки 0,3 см. Розміри отвору $1,1 \times 0,7$ см (рис. 7: 16; 12: 2).

26—30. П'ять бронзових круглих блях з опуклим щитком та петлею на звороті, відлитих у трьохстворчастій ливарній формі. Діаметр щитка 2,5—2,6 см, висота петлі 0,6 см, за довжини 2,4 см та ширини до 0,3 см (рис. 6: 5—9; 12: 7—11).

31—32. Два бронзових вуздечних кільця, що дещо різняться розмірами. Більше і масив-

ніше має діаметр 2,8 см. Перетин стінок круглий до 0,4 см, в одному місці до 0,5 см. Менший предмет мав овальні абриси, в одному місці кільце сильно зношене зсередини, ніби від тертя в зовнішній петлі вудил, хоча в могилі вони лежали окремо. Його діаметр 2,3—2,7 см, товщина стінок до 0,4 см (рис. 7: 2, 3; 9: 14, 15).

33. Бронзовий нахрапник, що передає голову хижого птаха. На дзьобі з одного боку позначено рот. Око символізує округлий отвір для ремня. Довжина предмета 3,5 см, висота 2,7 см, ширина до 1 см. Діаметр отвору 0,8 см (рис. 7: 1; 13: 1).

З Другого Михайлівського кургану відомо також 9 бронзових ворворок, що відносяться до двох типів.

34—41. Бронзові зрізаноконічні ворворки з увігнутими боками. Вісім екземплярів заввишки 1,8—3,0 см, з діаметрами основ 0,6—1,6 см та діаметром отвору 0,4—1,3 см (рис. 7: 20—24, 26—28; 13: 1—14, 16, 17).

42. Бронзова зрізаноконічна семигранна ворворка з увігнутими боками. Висота 2,5 см, діаметр основ 0,9 і 1,4 см, діаметр отвору 0,5—0,8 см (рис. 7: 25; 13: 15).

43—44. Пара бронзових відерцеподібних привісок від вузди. До округлої корзинки з висотою 0,8 см та діаметром 0,8—1,5 см припасовано пласку петельку заввишки 0,8 см та завширшки 0,5 см (рис. 7: 17, 18; 13: 7, 8).

45. Бронзова замочкоподібна вуздечна привіска. Висота 2,7 см, довжина до 2,1 см, товщина до 1,0 см (рис. 7: 15; 13: 6).

46. Бронзовий трилопатевий втульчастий наконечник стріли з трикутною голівкою, та кінцями лопатей, що утворюють «жальця». Довжина — 3,2 см, ширина — 0,7 см, діаметр втулки, що виступає — 0,5 см (рис. 7: 4; 13: 19).

47—54. Бронзові трилопатеві втульчасті наконечники стріл з трикутною голівкою. Вісім екземплярів відносяться до наступних типів:

А. Бронзові базисні наконечники витягнутих пропорцій з прихованою втулкою. Два екземпляри. Довжина 2,4—3,0 см, ширина основи 0,7—0,8 см, діаметр втулки 0,5 см (рис. 7: 11, 12; 13: 25, 26).

Б. Баштоподібний наконечник з трикутним «поважченим» вістряем. Довжина 3,1 см, ширина основи голівки 0,6 см, діаметр втулки, що виступає, 0,5 см (рис. 7: 10; 13: 24).

В. Наконечники стріл з втулкою, що виступає та трикутною голівкою, «опущені» кінці лопатей якої утворюють «жальця». П'ять екземплярів мають довжину 2,8—3,1 см, шири-

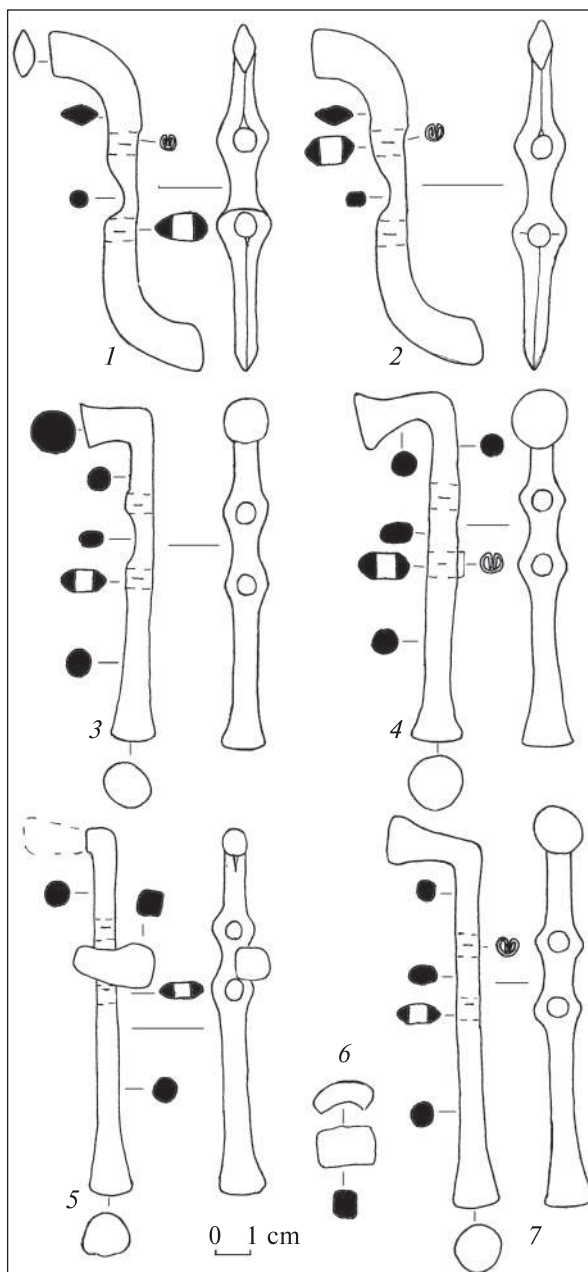


Рис. 10. Бронзові псалії з фрагментами залізних вудил з могили

Fig. 10. Bronze cheekpieces with fragments of iron bit from the grave

ну основи 0,6—0,7 см, діаметр втулки 0,5 см (рис. 7: 5—9; 13: 20—23, 27).

55. Ліпна опуклотіла біконічна корчага зберіглась в уламках. Тісто цегляного кольору. Поверхня темносірого чи чорного відтінку, підлощена (рис. 8).

56. Астрагал має розміри 5,7 × 3,7 × 2,8 см (рис. 7: 19; 13: 18).

57. Намистина із золота, заввишки та діаметром 0,5 см, має наскрізний отвір і виготовлена з двох півсфер фольги, з'єднаних посередині (рис. 7: 14; 13: 3).

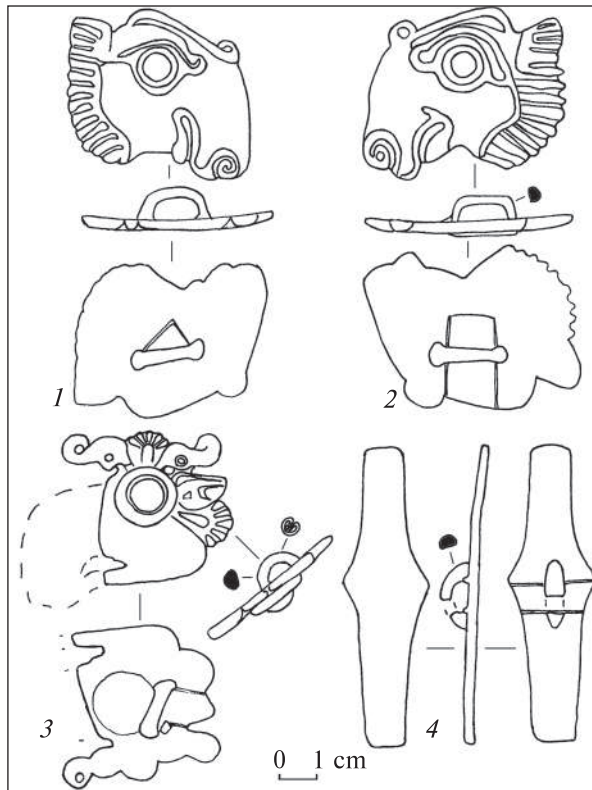


Рис. 11. Бронзові бляхи (1–3) та налобник (4) з гробниці

Fig. 11. Bronze cheekpieces with fragments of iron bit from the grave

58. Фрагмент залізної пластини завдовжки 2,1 см та завширшки 0,5 см (рис. 14: 5).

59. Пастова біконічна намистина бірюзового відтінку, заввишки 0,6 см та діаметром 0,7 см, має наскрізний отвір з діаметром до 2,0 мм (рис. 7: 13; 13: 2).

Розпочинаючи характеристику *поховального обряду* зауважимо, що підкурғанний обряд поховань, як показують розкопані на сьогодні комплекси, був панівним для пам'яток середньоскіфського часу Українського Правобережного Лісостепу. Хоча не можна не відзначити, що останнім часом кількість ґрунтових поховань збільшується. Для Дніпровського Лісостепового Правобережжя цього періоду єдина могила під насипом — також серед найпоширеніших випадків (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 37). Дещо резонує з багатим інвентарем та чималою могилою невелика висота михайлівського насипу. Для дореволюційних досліджень схожих курғанів не рідка їх вдвічі більша висота, до 2,0 м і вище. Відомі, однак, і нижчі, як от курған 4 поблизу Берестняг з похованням коня та багатою вуздою, що височів на 1,4 м (Бобринської 1901, с. 93, 94). Слід мати на увазі, що

тоді більшість насипів глибоко не оралась, а курғани в Михайлівці, як стало відомо з розповідей мешканців, у радянський час розорювались технікою. Вірогідно, раніше вони були помітно вищими.

Доволі рідкісним для лісостепу є тип михайлівської могили: *яма зі сходиною*. Подібні споруди характерні для степу, де вони мають давні коріння, та сусідніх йому південних лісостепових пам'яток. Разом з зафіксованими в цих курғанах рисами поховального обряду, що вважаються властивим кочовим скіфам: поховання на розстеленому панцирі, покладання коней, вузди, казанів, наявність заупокійної м'ясної їжі (Могилов, Бокій 2016, с. 78–82), це дає підстави вважати подібний тип могил, як і катакомби, *культурними індикаторами власне степових іраномовних скіфів-номадів*.

Цікавими є *вертикальні дерев'яні стовпи*, зафіксовані у верхній частині насипу. Для Північного Причорномор'я це доволі рідкісне явище. Рештки трьох чи чотирьох дерев'яних стовпів згадуються в курғані 522 біля Сміли (Бобринської 1914, с. 99). Під час їх інтерпретації можливі різні припущення. За першим, можна проводити паралелі із кам'яними антропоморфними стелами, що вважаються етнічними індикаторами кочових скіфів. Характерні вони насамперед для Степової Скіфії та Північного Кавказу, тоді як у лісостепу їх знахідки доволі рідкі (Ольховський, Евдокимов 1994, с. 45; Білосор 1996, с. 50; Скорый 2003, с. 50; Бессонова 2009, с. 64). Чи не могли стовпи з курғану 2 в Михайлівці бути основами саме такої, але дерев'яної культової скульптури, сьогодні вже майже не відомої нам⁶? Наявність як степових, так і лісостепових рис у поховальному ритуалі курғанів біля Михайлівки (див. далі), робить такий варіант адаптації на аборигенний лад камнеобробної традиції кочовиків цілком вірогідним. За іншим припущенням, такі стовпи могли складати конов'язь, що теж не можна відкидати, враховуючи наявність в могилі вузди, яка могла символізувати поховання коней. Конов'язі з конями біля них відомі в ранньоскіфському Ульському курғані 1898 р. на Північному Кавказі. За реконструкцією, вони могли являти собою як окремі стовпи, так і ряд вертикальних колод з горизонтальною перекладиною зверху (Отчет Археологической ко-

⁶ Дерев'яна скульптура з антропоморфними абрисами виявлена, наприклад, в ранньоскіфському курғані 16 біля Куп'євахи в Поворсклі (Бойко, Берестнев 2001, рис. 34: 2).

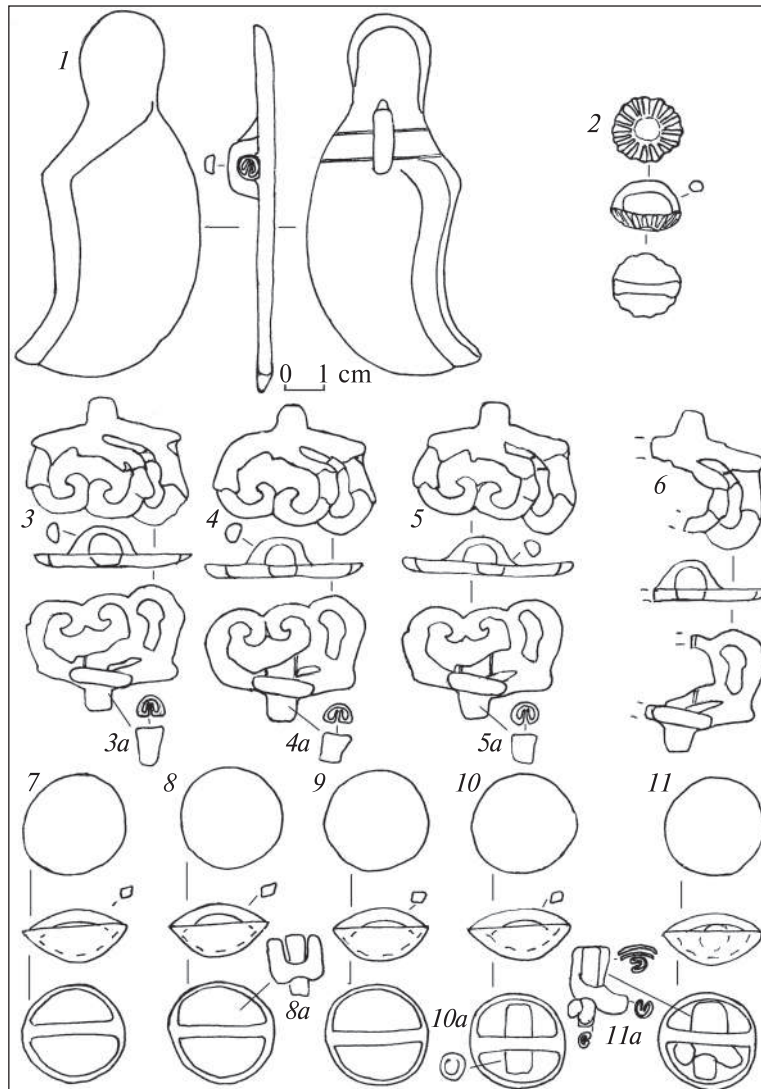


Рис. 12. Бляхи з поховання (бронза)
 Fig. 12. Burial plates (bronze)

миссии 1901, с. 30). Вкопані камені відомі біля курганів Алтаю. На думку дослідників, вони імітують конов'язі біля житла померлого, що підтверджується знахідкою біля однієї з таких брил поховання коня (Кирюшкин, Тишкин 1997, с. 58).

Покладання **заупокійної тваринної їжі** добре відоме й у степових, і в лісостепових похованнях скіфського періоду, зокрема й у V ст. до н. е. В Дніпровському Правобережному Лісостепу вона зафіксована в 40 % могил на Тясміні (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 40). У Степу — в 46 % могил V ст. до н. е., де виділяється м'ясо коня, бика, вівці та кози, а також вепра (Ольховский 1991, с. 73). Останню тварину, втім, на відміну від інших, добували на полюванні, а не розводили. На асортимент їжі в Михайлівці варто звернути увагу. Якщо м'ясо корови властиве похованням як

степу, так і лісостепу, то свиня є характерною саме для осілого лісостепового господарства. Тоді як для кочівлі це не типовий вид.

З **інвентарю** в кургані найбільш показовими є чотири вуздечних комплекти з чудовим набором блях у звіриному стилі. За своєю ефектністю ці знахідки можуть зіставлятися з такими відомими комплексами вузди середньоскіфського часу в Дніпровському Правобережному Лісостепу, як знахідки з курганів 400 та 401 в Журовці (Бобринской 1914, с. 9—17), 4 і 5 поблизу Берестняг (Бобринской 1901, с. 94—100; Могилов, Діденко 2008, с. 84—87), 459 біля Турії (Бобринской 1906, с. 6; Могилов, Діденко 2014, с. 96—101), Скіфська Могила (Скорый, Хохоровски 2009, с. 263—272) тощо. А також із найкращими знахідками в курганах інших регіонів Скіфії: з Посулля (Ильинская 1968, рис. 37, табл. LIII—LIV), Поворскля (Мур-

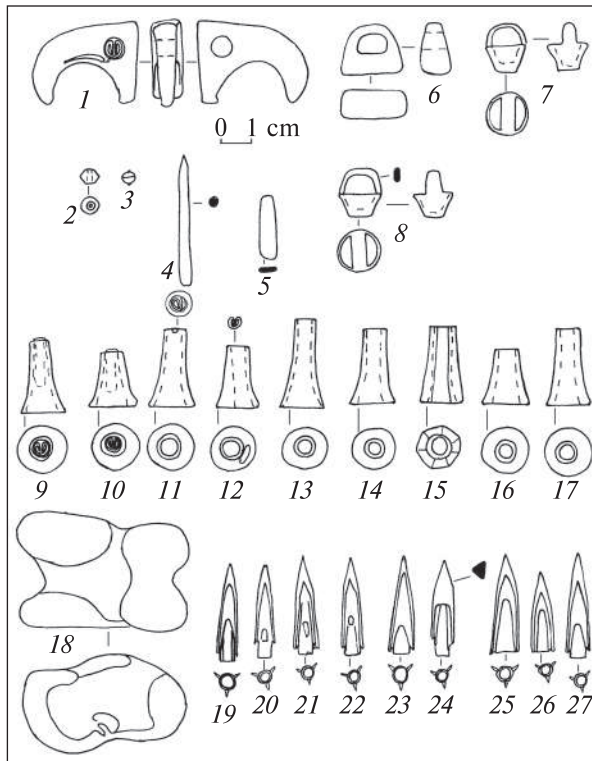


Рис. 13. Знахідки з кургану 2 в Михайлівці: 1, 6–17; 19–27 — бронза; 2 — скло; 3 — золото; 4, 5 — залізо; 18 — кістка

Fig. 13. Finds from the barrow No. 2 in Mykhailivka: 1, 6–17, 19–27 — bronze; 2 — glass; 3 — gold; 4, 5 — iron; 18 — a bone

зин и др. 1999, с. 14–20), Степу Північного Причорномор'я (Мозолевский 1980, с. 91–96), Прикубання (Коровина 1957, рис. 7).

Покладання *вуди*, що могла символізувати поховання коня, нерідке для пам'яток середньоскіфського часу Українського Правобережного Лісостепу. Воно відоме у майже третині поховань (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 40). Для степових пам'яток V ст. до н. е. такі захоронення рідкіші — 10 % (Ольховский 1991, с. 73). Частково така різниця пояснюється більшим відсотком розкопаних елітних середньодніпровських курганів. Деталі спорядження коня знаходять численні паралелі серед знахідок скіфського часу на півдні Східної Європи.

Залізні петельчасті вудила з'явилися у келермеську добу, існували до кінця скіфського періоду і були для середньоскіфського та пізньоскіфського періоду (за рідкісними винятками) єдиним типом вудил (Могилов 2008, с. 19–22).

Вузечні парні кільця з бронзи — доволі рідкі знахідки в лісостеповій зоні. Найчастіше такі кільця вкладались в зовнішні петлі вудил для приєднання поводу. В абсолютній своїй біль-

шості, однак, вони були залізними (Могилов 2008, с. 23). Бронзові предмети відомі з кургану 1 (1997–1898 pp.) у Вовківцях, де вони вкладаються в петлі вудил. Парні предмети зафіксовані в складі «бронзової» вузди з кургану 2 біля цього населеного пункту, втім, в таблиці вони подані окремо від вудил (Древности Приднепровья 1899, табл. XVI: 316; XXI: 401). Серед нетипового використання бронзових кілець — вкладання в отвір після V ст. до н. е. в кургані 3 групи Шевченко 1 в Степовій Україні (Зарайская, Привалов 1992, рис. 2: 26). У Михайлівці бронзові кільця лежали окремо від вудил. Втім, характерна стертість на одній з таких деталей, вказує, що за життя небіжчика вони цілком могли використовуватись разом. Вказані знахідки датуються V–IV ст. до н. е. Більшість інших кілець з бронзи, відомих у Скіфії (Могилов 2008, рис. 122), схоже, використовувались як підпружні пряжки, або з'їдка для поєднання ременів оголів'я.

Залізні дводірчасті Г-подібні псалії характерні для середньоскіфського часу: друга половина VI–V ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 38, рис. 80; 81: 1–5). Аналогії цієї доби відомі з Поворскля: кургани 8, 13, 15, 18, 20 Перещепинського могильника (Мурзін, Ролле, Білосзор 1996, рис. 4; Мурзін и др. 1999, рис. 11: 3, 6, 9; 14: 5, 6, 17; 26: 7, 9; 2000, рис. 33: 1; 2001, рис. 3: 10), 2 біля Олефірщини (Кулатова, Луговая, Супруненко 1993, рис. 6: 5). Виявлені вони й у Потясминні: насипи 398 біля Журовки (Бобринской 1905, с. 6–7), 491 під Макіївкою (Галанина 1977, табл. 13: 6), Мотронинське городище (Могилов та ін. 2019, с. 307). Відомі й на Північному Кавказі (Габуев, Эрлих 2001, рис. 3: 1).

Бронзові дводірчасті Г-подібні псалії з зігнутих кінцем, що конусоподібно розширюється до краю теж один з найпоширеніших типів середньоскіфського періоду (Могилов 2008, с. 34). Аналогії широко відомі з різних регіонів Скіфії. В Лісостеповому Лівобережжі найбільша їх добірка відома в Поворсклі, в Перещепинському могильнику Більського городища (Мурзін 1999, рис. 15: 5, 6; 16: 1–4). Трапляються вони й у Сіверськодонецькій групі (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 55: 2). Представлені в курганах Дніпровського Правобережного Лісостепу: 400 та «Г» біля Журовки (Бобринской 1905, с. 9–13, 27, рис. 25), 188 на Тенетинці (Бобринской 1894, табл. IV: 4). У Степу вони виявлені під насипами 1 (1937 р.) на Нікопольському полі (Граков 1962, рис. 10: 2, 3), І Завадської та IV Іспанової Могили (Мозолев-

ський 1980, табл. 36: 11, 22; 83: 1). На Північному Кавказі — в Ульському кургані 11 (Габуєв, Эрлих 2001, рис. 4: 10). Представлені вони в некрополі Німфею (Силантьєва 1959, рис. 37: 4; 40: 1; 47: 2, 3), в могильнику Чілік Деру у Добруджі (Simion 2003, fig. 6).

Бронзові дводірчасті S-подібні псалії зі сплющеними кінцями близькі, з одного боку, до деяких виробів з ромбічним перетином країв, а з іншого — вже нагадують окремі псалії зі слабо розплющеними кінцями, які датуються V ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 34, 35, рис. 70: 1, 6).

Бронзовий прямокутний налобник з бічними виступами має аналогії серед виробів V ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 59, рис. 113—114). Добірка їх відома у Лісостеповому Лівобережжі: кургани 8, 15, 22 Перещепинського могильника (Мурзін, Ролле, Білосор 1996, мал. 3; Мурзін и др. 1999, рис. 19: 1, 2; 2002, рис. 49: 2) в Поворсклі; 3 біля Протопопівки у Сіверсько-донецькій групі (Бабенко 2008, рис. 1: 9). На Правобережжі вони походять з-під насипів 400 біля Журовки (Петренко 1967, табл. 26: 11), 188 на Тенетинці (Бобринской 1894, табл. IV), 5 коло Берестняг (Могилов, Диденко 2008, рис. 1: 9, 10).

У Степовій Скіфії відома знахідка з кургану 1 біля Червоного Яру (Гудкова 1978, рис. 5: 7). Добірка походить з комплексів 17, 24, 32 (1876 р.), Німфейського некрополя (Силантьєва 1959, рис. 37: 6; 40: 2; 48: 5).

У кургані 2 біля Михайлівки знайдено два різновиди бронзових **блях у вигляді голови лося**.

Бляхи у вигляді голови лося з рогом, схиленим вперед, можна співвідносити з групою образів, названих «однорогими лосями» (Канторович 2016, рис. 5). Серія таких деталей, близьких за стилістикою зображення, хоч і не надто чисельна, втім пов'язується з широким ареалом. Територіально найближчою аналогією є вуздечна деталь з селища Барвінкова гора на Більському городищі (Шапорда, Штанько, Овчаренко 2019, рис. 5: 2). Схожий образ передано на предметові з Ніконія, в якого втрачена передня частина (Бруяко, Островерхов 2010, с. 113, рис. 1). Виріб з Оргаме в Добруджі у Нижньому Подунав'ї вирізняється більш тонкою мордою (Simion 2003A, fig. 12: c).

Бляха, в якій обидві гілки рогів передані головами хижого птаха, виявляє значну подібність до екземпляру з кургану 401 поблизу Журовки (Бобринской 1905, рис. 33). Вони схожі положенням та стилістикою рогів, переданих головами хижих птахів з розеткою посередині; наявністю ще однієї розетки нижче рифленого вуха.

Додамо, що масивні бляхи у вигляді голови лося доволі варіабельні та відомі у різних регіонах Скіфії. Так у Правобережному Лісостепу вони відомі з курганів 459 біля Турії (Бобринской 1906, рис. 5; Могилов, Диденко 2014, рис. 1), 198 на Тенетинці (Бобринской 1894, табл. 4: 5). З Лівобережжя походять екземпляри з кургану 2 поблизу Борзни (Ильинская 1968, табл. XXXI: 12; XLIV), Жовниного (Ильинская, Горишний 1975, рис. 1). У степовому регіоні виявлені знахідки під насипами 7 біля Жданова (Черненко 1970, рис. 2: 4), 7 Акташського могильника (Бессонова, Бунятян, Гаврилюк 1988, рис. 7: 3), 7 поблизу Колосків (Ольховський, Храпунов 1990, с. 42), 1 коло Новорозанівки (Шапошникова 1970, рис. 5) тощо.

Вухоподібні бляхи⁷ представляють образ, яким передано вуха на складніших зображеннях тварин: лося — кургани «Г» біля Журовки (Бобринской 1905, рис. 67), 459 в Турії (Могилов, Диденко 2014, рис. 1); оленя — Звенигородський повіт (Петренко 1967, табл. 31: 7); грифона — Бобриця, насип 33 (Бобринской 1901, с. 111); лева — кургани 4 біля Берестняг (Могилов 2008, рис. 93: 13, 14), 400 поблизу Журовки (Бобринской 1905, рис. 23).

Кількість захованень з вухоподібними бляхами, що різняться в деталях, все ще не надто чисельна, втім поволі зростає. Стилістично найближчими до екземпляру з Михайлівки є серія виробів, найбільша кількість яких (12 од.) знайдена у кургані 14 біля сусіднього села Райгород (Древности Приднепровья 1899, табл. XXV: 326; Могилов 2008, рис. 100). Більшість із них зберігаються у фондах НМІУ. Ще один фрагмент звідти приписаний до Канівського повіту (Могилов 2008, рис. 101: 9). Ця інформація потребує додаткової перевірки та уточнення, чи не відбулась плутанина та чи не був один з предметів з Райгорода приписаний до Канівського повіту⁸. Концентрація такої значної серії блях в районі Райгорода та Михайлівки не виключає можливості відливання цих виробів на місці. Подібні предмети походять також із степових курганів 3 групи I та 1 групи II біля с. Шевченко у Степовій Скіфії (Зарайская, Привалов 1992, рис. 2; 5: 6). Ці комплекси, за інвентарем, зокрема, вуздою та

⁷ Іноді вони називаються також крилоподібними.

⁸ Такі випадки іноді трапляються. У роки Другої світової війни, коли фонди Київського музею були частково евакуйовані, а частково захоплені німецькими окупантами, чимало артефактів виявилися депаспортизованими. Точно встановити їх місце знаходження згодом було непростією справою.

наконечниками стріл, дуже близькі до Другого Михайлівського кургану. Так, у згаданому кургані 3 також виявлено привіски-замочки, зрізаноконічні ворворки з увігнутими боками, круглі бляхи. Серед стріл переважають трилопатеві з висунутою втулкою та трикутною голівкою, «опущені» кінці лопатей якої формують шипи; або баштоподібні. Втім трапляються і базисні, з прихованою втулкою. Курган 1 з похованням коня містив бронзові Г-подібні псалії, ворворки, привіски-відерка. Серед трилопатевих стріл — баштоподібні, або з висунутою втулкою та голівкою з «опущеними» лопатями, що утворюють «жальця». Ніжки двох амфор звідси належать: **одна** — до продукції Хіоса 80-х рр. — другої чверті V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 87, 97, табл. 22: 2; 27: 5; 2003, с. 17—18, табл. 5: 1, 4), **інша** — посудині на складнопрофільованій ніжці, що знаходить аналогії в першій половині V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 77, табл. 16: 29; 2003, с. 40—42, табл. 24: 2, 3; 25: 8; 26: 3). Утім ці ніжки використані тут вторинно: відбиті і застосовані в перевернутому стані у якості ємності для фарби. Це дозволяє схилитись до пізнішого відрізка в межах поданих дат. Визначаючи час цієї серії блях, відзначимо, що, на жаль, немає даних для «вузького» датування кургану 14 в Райгороді, де знайдена найчисельніша їх добірка. У тих випадках, коли можлива їх більш точна атрибуція в межах середньоскіфської доби, за комплексами наконечників стріл та іншими матеріалами, така дата була близькою до другої — третьої чвертей V ст. до н. е. Майбутнім знахідкам ще належить перевірити такі хронологічні позиції.

Додамо, що подібний, але ускладнений додатковим зображенням орлиної голівки, образ відомий на блясі з с. Троїцьке на Одещині (Бруяко, Островерхов 2010, рис. 1: 2).

У середньоскіфську добу відомі й масивні вухоподібні бляхи з рифленим щитком (у різних варіаціях). У Лісостеповому Подніпров'ї вони знайдені у курганах 459 поблизу Турії (Бобринской 1906, рис. 2: 3; Могилов, Діденко 2014, рис. 1), 5 біля Берестняг, 66 неподалік Бобринці (Бобринской 1901, фиг. 56; 69; Могилов 2008, рис. 101: 6), 2 (1897—1898 рр.) коло Вовківців (Древности Приднепровья 1899, табл. XVI: 316). У Степу — виявлені у I Завадській Могилі (Мозолевский 1980, рис. 36: 5, 6; 37: 7), похованні 2 кургану 6 в Кам'яній Балці (Гребенников 2008, рис. 15: 2, 3). Відомі вони й з Німфейських курганів 6 (1878 р.) та 24 (1876 р.) (Силантьева 1959, рис. 37: 7; 49: 2).

Оригінальні бляхи з кургану 11 Ульського некрополя в Прикубанні. Щиток плаский, втім має проріз, що формує виступ збоку. Рифленням натомість вкрито верхній відросток (Габуев, Эрлих 2001, рис. 4: 5, 6, 9).

Додамо, що в середньоскіфський час відомі й вухоподібні бляхи менших розмірів (більш ніж наполовину, від описаних вище). Вони пов'язуються з Північним Кавказом, а щиток їх може бути як гладким: курган 52 некрополя «Клади» (Габуев, Эрлих 2001, рис. 2: 12), так і рифленим: поховання 64/128 Лугового могильника (Козенкова 1982, табл. XXI: 10).

У пізньоскіфський час відбувається подальша стилізація образів скіфського звіриного стилю. Торкнулося це й бронзових вухоподібних блях. З кургану 3 біля Старого Мерчика відома така оздоба, прикрашена зверху фігурою хижого птаха (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 3: 3). Додамо, що у IV ст. до н. е. виділяється й чудова серія вухоподібних блях виготовлених з коштовних металів (Могилов 2008, с. 57).

Бляхи у вигляді кінцівки лапи хижого птаха з трьома пальцями у Східноєвропейському Лісостепу не були надто чисельними: кургани 4 біля Берестняг (Бобринской 1901, табл. XIX: 1), 13 біля Олефірщини (Кулатова, Луговая, Супруненко 1993, рис. 11: 5), Канівський повіт (Могилов 2008, рис. 99: 15). У Степовій Скіфії такі вироби відомі з Дмитрівки (Древности Приднепровья 1902, табл. XVIII: 313) та у складі Кримської колекції (Скорый, Зимовец 2014, с. 61, 99). Трапились вони й у кінському похованні (захоронення черепа з вузду) № 1 античного некрополя Артюшенко 2 на Тамані, яке виявлене неподалік могили 32 та могло супроводжувати воїна з цього захоронення, яке датується першою половиною V ст. до н. е., (Кашаев 2008, рис. 2: 2; 2009, с. 221; 2013, с. 194, 195).

Згаданий тип блях з Михайлівки може датуватись V ст. до н. е.

Додамо, що існують і схожі бляхи, але з двома пальцями. Деякі з них можуть прикрашатись зверху фігурою тварини (Могилов 2008, рис. 99: 17—20). Оригінальні предмети з Дмитрівки, де пальці утримують фігуру у вигляді ока (Могилов, Діденко 2010, рис. 1—2).

Круглі опуклі бляхи широко відомі протягом усієї скіфської доби, хоча період найбільшого поширення припадає на середньоскіфський та пізньоскіфський періоди (Могилов 2008, с. 41).

Бляхи-розетки з колом у центрі, виготовлені з бронзи — серед типових вуздечних деталей середньоскіфської доби (Могилов 2008,

с. 54). У Правобережному Лісостепу ціла їх серія походить з курганів 398, 400, 413, «В», «Г» в Журовці (Бобринской 1905, с. 6, 7, 37; рис. 26; Могилов, Діденко 2006, рис. 2: 12; Могилов 2008, с. 54; рис. 107: 3—48), 5 поблизу Берестняг (Бобринской 1901, фиг. 58; 59). Значна їх добірка відома з Поворскля: насипи 8, 9, 10, 14, 18, 23, 24 Перещепинського могильника (Мурзін, Ролле, Білосор 1996, мал. 3: 7; Мурзін и др. 1997, рис. 3: 2; 1999, рис. 16: 5; 2000, рис. 34: 1—7; Ролле и др. 2003, рис. 3: 7, 11) та 9 у Скороборі біля Більського городища (Шрамко 1994, рис. 6: 49), 11 поблизу Олефірщини (Кулатова, Луговая, Супруненко 1993, рис. 9: 6). Не рідкі такі знахідки й у Посуллі: курган 2 (1883—1885 рр.) біля Аксютинців (Бобринской 1894, табл. XXIII: 3, 8, 10, 12, 19, 20); у басейні Псла: насип 502 неподалік від Броварок (Галанина 1977, табл. 28: 9, 10); у Сіверськодонещкій групі: Протопопівка, курган 3 (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 35: 10).

Бронзовий нахрапник у вигляді голови хижого птаха належить до підтипу, що відомий своєю значною варіабельністю та індивідуальністю знахідок. Нахрапник-голова птаха, де око символізує отвір для ремня, знайдений в кургані 2 групи Мала Рогозянка I в Сіверськодонещкій групі (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 34: 8), який датовано за амфорою останньої чверті V ст. до н. е. (Гречко 2010, с. 68). Цей вуздечний предмет, проте, більш витягнутих пропорцій, вгорі округлістю додатково позначено контур голови. Ще більш відмінним є нахрапник з кургану 8 поблизу Малої Лепетихи у Степовому Подніпров'ї, що датується V ст. до н. е. Попри те, що око тут також символізує ремінний отвір, предмет вирізняється довгим дзьобом та пустотілістю (Євдокимов, Данилко, Могилов 2011, рис. 3: 1).

Бронзові зрізанокопінні ворворки з увігнутими боками — мабуть, найхарактерніший тип ворворок середньоскіфського часу (2-ї половини VI — V ст. до н. е.). Пізніше існують лише поодинокі предмети (Могилов 2008, с. 75).

Семигранні зрізанокопінні ворворки з увігнутими боками із бронзи значно рідші. Відомі їх знахідки з насипу 522 біля Сміли, збірного комплексу кургану «Г» поблизу Журовки (Бобринской, 1905, с. 27; 1914, с. 100; Могилов, Діденко 2006, рис. 2: 4; Могилов 2008, рис. 146: 6—8) в басейні Тясмину; поховання 1 в Грищенцях в Поросі (Петренко 1967, табл. 32: 22); кургану 1 (1897—1898 рр.) поблизу Вовківців (Древности Приднепровья 1899, табл. XXI: 401). Більшість знахідок датуються V ст. до

н. е., і лише поодинокі вироби використовувалися пізніше (Могилов 2008, с. 78).

Бронзові замочкоподібні підвіски — відомий тип вуздечних оздоб середньоскіфського часу (2-ї половини VI — V ст. до н. е.), характерний для різних регіонів Скіфії (Могилов 2016, с. 74, 75). Відомо їх сьогодні вже понад сто. Найближчими аналогіями є предмети, виявлені в сусідньому Михайлівському кургані 1, під час досліджень 2018 р. (Могилов, Ляшко, Руденко 2020, с. 241). З інших комплексів у Дніпровському Правобережному Лісостепу подібні вироби є, наприклад, під насипами біля Омельника (Бокий 1971, с. 155), 188 на Тенетинці (Бобринской 1894, табл. III: 12), 3 і 4 поблизу Стеблева (Скорый 1997, рис. 22: 2—5; 26: 3).

Відомі вони й на Лівобережжі: в Поворсклі — кургани 15 і 18 Перещепинського могильника в Більську (Мурзін и др. 1999, с. 20; 2000, рис. 34: 9); у Посуллі — насипи 2 (1897—1898 рр.) біля Вовківців (Древности Приднепровья 1899, табл. XVI: 316), Т. В. Кибальчича поблизу Аксютинців, 2 в уроч. Стайкин Верх (Ильинская 1968, табл. V: 22; XXVI: 2, 4); на Сіверському Дінці — в курганах 3 коло Протопопівки та 5 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, рис. 7: 10; 2008, рис. 1: 11, 12).

Звичні їх знахідки й у Степовій Скіфії: насипи 1 групи Підгородне X (Ковалєва, Мухопад 1979, рис. 2: 10), I Завадська Могила, IV Іспанова Могила (Мозолевский 1980, рис. 36: 3, 4; 37: 5, 6; 38: 2), 48 Акташського могильника (Бессонова, Скорый 1986, рис. 6: 2), Мала Цимбалка (Алексеев 1995, рис. 2: 2) тощо. Значна добірка «замочків» відома з Німфейських курганів (Силантьєва 1959, рис. 40: 5; 37: 12; 47: 10; 49: 4). Один предмет виявлений навіть у Греції в Олінфі (Robinson 1941, pl. CLV: 2503).

Бронзові відерцеподібні привіски менш чисельні (Могилов 2016, с. 76). Найбільша їх кількість відома з кургану 5 біля Берестняг у Поросі (Бобринской 1901, фиг. 51; Могилов, Діденко 2008, рис. 1: 10—21; Могилов, Діденко 2005—2007, рис. 14: 5). Інші походять з поховання 1 кургану 15 Перещепинського могильника Більського городища в Поворсклі (Мурзін и др. 1999, рис. 17: 4) та кургану 1 групи Шевченко 2 у Лівобережному Степу (Зарайская, Привалов 1992, с. 138). Ці предмети можуть датуватись V ст. до н. е., а коли можлива більш точна атрибуція — другою—четвертою чвертями цього століття.

Серед **наконечників стріл** переважають трилопатові вироби з втулкою, що виступає, та кінцями лопатей, що утворюють шипи. Відоме

й баштоподібне вістря. Такі знахідки характерні для сагайдачних наборів другої — четвертої чвертей V ст. до н. е. (Полін 1987, рис. 11—13). Пара наконечників, втім, належать до базисних типів витягнутих пропорцій, що існували у ранній середньоскіфський час та вказують на належність набору з кургану до більш раннього періоду у рамках вказаних останніх трьох чвертей століття.

Корчага з кургану продовжує традиції виготовлення подібних посудин ранньоскіфського часу. Втім, вона відрізняється від них помітно гіршою якістю випалу та лошення, а також дещо меншими вінцями, які відігнуті на ззовні.

Датування Другого Михайлівського кургану можливе насамперед за предметами вузди та наконечниками стріл. Як зазначалось, комплекс предметів кінського спорядження характерний для середньоскіфського часу, а окремі його деталі (нахрапник, бляхи у вигляді вуха та кінцівки лапи хижого птаха, відерцеподібні привіски) мають більш «вузькі» аналогії в межах V ст. до н. е. В комплексі наконечників стріл переважають трилопатеві наконечники, з втулкою що виступає, є й баштоподібний, що, як було вказано, належать до другої — четвертої чвертей V ст. до н. е. Додамо, що такий час можуть давати й відерцеподібні привіски. Його підтверджують й вухоподібні бляхи райгородської серії. Всі вони супроводжувались наборами стріл, близькими до михайлівського. З іншого боку, є аргументи, які дозволяють дотримуватися більш раннього відрізка часу в рамках цих останніх трьох чвертей століття. На це може вказувати наявність базисних наконечників витягнутих пропорцій, які трапляються ще в ранніх середньоскіфських пам'ятках. Зауважимо, що ушкодженій михайлівській блясі у вигляді голови лося найближчою аналогією є предмет з кургану 401 поблизу Журовки, амфору з якого датовано рубежем першої — другої чвертей, а весь комплекс — кінцем першої — другою чвертю V ст. до н. е. (Алексеев 1991, с. 47). Все це дозволяє відносити курган 2 біля Михайлівки до другої чверті — середини (третьої чверті) V ст. до н. е.

Аналізуючи **соціальну належність** похованого з Другого Михайлівського кургану, слід відзначити без сумніву не рядовий його характер. У Дніпровському Лісостепу за скіфської доби прості общинники здійснювали поховання у ґрунтових могильниках, на поселеннях, у невеликих курганах. Некрополь у Михайлівці розташований поруч з великим селищем — одним з найбільших неукріплених поселень раннього

залізного віку в Східноєвропейському Лісостепу, завбільшки близько 1,0 км² (Ляшко 2017). Багатство інвентаря некрополя в Михайлівці, наявність захоронення коня в кургані 1, дозволяє припускати, що тут поховані вожді цього селища. Разом з цим, розміри курганів, навіть з урахуванням того, що до оранки вони були суттєво вищими, не дозволяють вбачати в них еліту всього регіону. Її захоронення, вірогідно, слід шукати в синхронних курганах цього часу біля сусіднього Мотронинського городища, що сягали часом до 8,0 м (Скорый, Хохоровски 2009, с. 238) та за своєю масштабністю цілком могли бути похованнями панівної знаті не тільки мікрорегіону, а й усього Потясминня.

Питання **етнічної належності** похованих у Михайлівських курганах вельми цікаве. Курган 2 та розкопаний роком раніше курган 1 дають нам змішані риси властиві як лісостеповим захороненням, так і степовим поховальним комплексам. Ознаками кочових скіфів, нагадаємо, можуть вважатися поховання коней та наявність вузди, жертвна м'ясна їжа⁹ (Скорый 2003, с. 48, 49, 53). Такими можуть бути й *поховальні ями зі сходидами*, враховуючи їх локалізацію в степу (де вони мають місцеві корені) та по сусідству — на півдні лісостепового регіону. Слід брати до уваги й те, що в них неодноразово фіксувались такі кочові риси, як захоронення коней, покладення покійного на розстеленому панциру, казани, вузда, жертвна їжа в могилах (Могилов, Бокій 2016, с. 78—82). З іншого боку, місцевою лісостеповою традицією є дерев'яні стовпові гробниці та звичай їх спалення. Як відомо, виділяються декілька хвиль експансії степових номадів в Український Лісостеп за скіфської доби (Скорый 2003, с. 75—78, 88, 89). Видається можливим, що представники ранніх хвиль могли захопити владу в регіоні, встановивши панування над місцевим осілим населенням. Не виключено, що вони могли змішуватися з місцевою знаттю, вступаючи в шлюб, або ж засвоювали деякі місцеві звичаї. З іншого боку, й місцеві вожді могли переймати окремі степові звичаї (так, покладання зброї та вузди, виробів в звіриному стилі з небіжчиком широко відомі й у степу, й у лісостепу). Видається, що поєднання змішаних традицій в поховальних ритуалах є віддзеркаленням саме таких міжетнічних процесів. В подальшому це нове по-

⁹ Щодо їжі з Михайлівки, слід зауважити, що наявне там м'ясо свині не типове для скіфських степових комплексів.

літнічне формування з місцевих аборигенів, але на чолі з військово-політичною елітою зі степовим (або змішаним) корінням, могло вже саме протистояти новим хвилям експансії кочовиків із півдня.

- Алексеев, А. Ю. 1991. Хронография и хронология Причерноморской Скифии V в. до н. э. *Археологический Сборник Государственного Эрмитажа*, 31, с. 43-57.
- Алексеев, А. Ю. 1995. Скифское погребение V в. до н.э. в кургане Малая Цимбалка (раскопки И. Е. Забелина в 1868 году). *Археологический Сборник Государственного Эрмитажа*, 32, с. 53-59.
- Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Издательский дом «Райдер».
- Бабенко, Л. И. 2008. Спорядження коня у населення Сіверськодонецького регіону (за матеріалами поховальних пам'яток V ст. до н. е.). В: Посохов, С. И. (ред.). *Проблеми археології Восточної Європи*. Харьков: Курсор, с. 28-38.
- Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант)*. Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Бессонова, С. С. 2005—2009. Каменные изваяния в контексте этнополитической истории Скифии. *Stratum plus*, 3, с. 14-93.
- Бессонова, С. С., Бунятян, Е. П., Гаврилюк, Н. А. 1988. *Акташский могильник скифского времени в Крыму*. Киев: Наукова думка.
- Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1986. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму. *Советская археология*, 4, с. 158-169.
- Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.)*. Киев; Краков: Институт археологии НАНУ.
- Білозор, В. П. 1996. Кам'яні статуї у контексті скіфської етнографічної проблематики. *Археологія*, 4, с. 41-50.
- Бобринской, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Санкт-Петербург: Типография В.С. Балашева, II.
- Бобринской, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, III.
- Бобринской, А. А. 1902. Отчет о раскопках в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1901 году. *Известия Археологической комиссии*, 4, с. 24-50.
- Бобринской, А. А. 1905. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Черкасском уезде Киевской губернии. *Известия Археологической комиссии*, 14, с. 1-43.
- Бобринской, А. А. 1906. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1905 году. *Известия Археологической комиссии*, 20, с. 1-16.
- Бобринской, А. А. 1910. Исследования в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1907 году. *Известия Археологической комиссии*, 35, с. 48-60.
- Бобринской, А. А. 1914. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1912 году. *Известия Археологической комиссии*, 54, с. 99-102.
- Бобринской, А. А. 1916. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1913 году. *Известия Археологической комиссии*, 60, с. 1-6.
- Бойко, Ю. Н., Берестнев, С. И. 2001. *Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени)*. Харьков: Каравелла.
- Бокий, Н. М. 1971. Археологические работы на Кировоградщине в 1968 году. *Археологические исследования на Украине 1968 г.*, 3, с. 154-159.
- Бруяко, И. В., Островерхов, А. С. 2010. Новые памятники звериного стиля из Нижнего Поднестровья. *Записки відділу нумізматики і торевтики Одеського археологічного музею*, 1, с. 113-121.
- Вязьмитина, М. И. 1952. Памятники раннего железного века в окрестностях с. Жаботин Кировоградской области. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 1, с. 59-66.
- Вязьмитина, М. И., Покровська, Є. Ф. 1956. Поселення VII—VI ст. до н.е. в околицях с. Жаботина. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 6, с. 38-47.
- Габуев, Т. А., Эрлих, В. Р. 2001. Два погребения V в. до н. э. из Предкавказья (Из материалов Государственного музея Востока). *Материалы и исследования по археологии России (Северный Кавказ: историко-археологические очерки и заметки)*, 3, с. 112-125.
- Галанина, Л. К. 1977. Скифские древности Приднепровья. *Свод археологических источников*, Д 1-33, с. 1-68.
- Граков, Б. Н. 1962. Скифские погребения на Никопольском курганном поле. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 115, с. 56-113.
- Гребенников, Ю. С. 2008. *Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н.э.)*. Николаев: ИА НАНУ.
- Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверсько-му Дінці*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Гудкова, А. В. 1978. Раскопки курганов у с. Червоный Яр на Нижнем Подунавье. В: Карышковский, О. П. (ред.). *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 182-193.
- Древности Приднепровья*. 1899. Киев: Типография С. В. Кульженко, 2, с. 1-44.
- Древности Приднепровья*. 1900. Киев: Типография С. В. Кульженко, 3, с. 1-22.
- Древности Приднепровья*. 1902. Киев: Типография С. В. Кульженко, 6, с. 1-44.
- Євдокимов, Г. Л., Данилко, Н. М., Могилов, О. Д. 2011. Скіфський курган з похованням коня на Херсонщині. *Археологія*, 2, с. 103-109.
- Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1992. Скифские памятники Шевченковского могильника. *Донецкий археологический сборник*, 2, с. 118-160.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А., Горишний, П. А. 1975. Бронзовая бляха из кургана у с. Жовнино. В: Тереножкин А. И. (ред.) *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 207-209.
- Канторович, А. Р. 2016. Образ «лосекозла» в скифском зверином стиле в свете новых находок на территории Ставрополя и Прикубанья. *Археологія і давня історія України*, 2(19), с. 89-99.
- Кашаев, С. В. 2008. Десять лет Таманскому отряду Боспорской Экспедиции ИИМК РАН. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *Боспор и Северное Причерноморье в античную эпоху*. Санкт-Петербург: Нестор — История, с. 113-128.
- Кашаев, С. В. 2009. Некрополь Артюшенко-2. *Боспорские исследования*, XXII, с. 188-267.
- Кашаев, С. В. 2013. Погребения с амфорами в некрополе Артюшенко-2. *Античный мир и археология*, 16, с. 190-214.
- Кирюшкин, Ю. Ф., Тишкин, А. А. 1997. *Скифская эпоха Горного Алтая*. Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 1.
- Ковалева, И. Ф., Мухопад, С. Е. 1979. Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья. В: Ковалева И. Ф. (ред.). *Курганные древности Степного Поднепровья*

- III — I тыс. до н. е. Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 3, с. 111-123.
- Ковпаненко, Г. Т. 1984. «Червона Могила» у с. Флярковка. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Петренко, В. Г. (ред.). *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 107-113.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.
- Козенкова, В. И. 1982. Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры. Восточный вариант. *Свод археологических источников*, В 2-5, с. 1-149.
- Коровина, А. К. 1957. К вопросу об изучении Семибратних курганов. *Советская археология*, 2, с. 174-187.
- Кулатова, И. Н., Луговая, Л. Н., Супруненко, А. Б. 1993. *Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла*. Полтава; Москва: ПКМ.
- Ляшко, Ю. Ю. 2017. Нове велике поселення скіфського часу в околицях Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 2(23), с. 299-302.
- Ляшко, Ю. Ю. 2018. Пам'ятки раннього залізного віку в околицях Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 2(27), с. 236-244.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський.
- Могилов, О. Д. 2016. Скіфські замочкоподібні підвіски. *Археологія*, 4, с. 72-79.
- Могилов, О. Д., Бокій, Н. М. 2016. Поховання скіфського вершника на р. Синоха. *Археологія*, 3, с. 76-88.
- Могилов, А. Д., Диденко, С. В. 2005-2007. Принадлежности конского снаряжения скифского типа одной из коллекций Национального музея истории Украины. *Stratum plus*, 3, с. 195-216.
- Могилов, О. Д., Диденко, С. В. 2006. Вузничні предмети з курганів «Г» біля с. Журовка. *Археологія*, 1, с. 75-77.
- Могилов, А. Д., Диденко, С. В. 2008. Курган 5 у с. Берестяги — пам'ятник среднескифского времени в Порожье. *Российская археология*, 4, с. 84-90.
- Могилов, А. Д., Диденко, С. В. 2010. Бронзові деталі вузди з с. Дмитрівка. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*. Київ; Полтава: Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПІК, с. 6-13.
- Могилов, А. Д., Диденко, С. В. 2014. Курган V в. до н.э. у с. Турия в Днепровской Правобережной Лесостепи. *Российская археология*, 2, с. 96-107.
- Могилов, О. Д., Ляшко, Ю. Ю., Руденко, С. В. Дослідження кургану скіфського часу в Потясминні. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* Київ: ІА НАНУ, 2020, с. 241.
- Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І., Ляшко, Ю. Ю. 2019. Розкопки Мотронинського городища. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* Київ: ІА НАНУ, с. 306-307.
- Мозоловский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70-155.
- Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель*. Москва; Саратов: Киммерид; Издательство Саратовского университета.
- Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э.* Саратов: Издательство Саратовского государственного университета.
- Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Білозір, В. П. 1996. Про подальші дослідження Перещепинського могильника. *Археологія*, 4, с. 141-149.
- Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Херц, В., Махортых, С. В. 1997. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 1996 г.* Киев: ИА НАНУ.
- Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Херц, В., Махортых, С. В., Белозор, В. П. 1999. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г.* Киев: ИА НАНУ.
- Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Херц, В., Скорый, С. А., Махортых, С. В., Белозор, В. П. 2000. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г.* Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Херц, В., Скорый, С. А., Махортых, С. В., Черненко, Е. В. 2001. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г.* Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Херц, В., Скорый, С. А., Махортых, С. В., Белозор, В. П. 2002. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г.* Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.
- Ольховский, В. С. Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.* Москва: Институт археологии РАН.
- Ольховский, В. С., Храпунов, И. Н. 1990. *Крымская Скифия*. Симферополь: Таврия.
- Отчет Археологической комиссии за 1898 г.* 1901. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов.
- Петренко, В. Г. 1967. Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н. э. *Свод археологических источников*, Д 1-4, с. 1-180.
- Покровская, Е. Ф. 1973. Предскифское поселение у с. Жаботин. *Советская археология*, 4, с. 169-188.
- Полін, С. В. 1987. Хронологія ранньоскіфських пам'яток. *Археологія*, 59, с. 17-36.
- Ролле, Р., Герц, В., Махортых, С. В., Белозор, В. П. 2003. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г.* Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Силантьева, Л. Ф. 1959. Некрополь Нимфея. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 69, с. 5-107.
- Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Порожье*. Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Скорый, С., Зимовец, Р. 2014. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции*. Киев: Видавець Олег Філюк.
- Скорый, С., Хохоровски, Я. 2005—2009. Аристократический курган Скифская Могила вблизи Мотронинского городища (Украинская Правобережная Лесостепь). *Stratum plus*, 3, с. 234-276.
- Хвойко, В. В. 1900. Раскопки курганов в окрестностях м. Райгород и Прусы Черкасского уезда и с. Яровой Чигиринского уезда. *Археологическая летопись Южной России*, 2, с. 8-9.
- Черненко, Е. В. 1970. Скіфські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова. *Археологія*, XXIII, с. 176-181.

- Шапорда, О. М., Штанько, А. І., Овчаренко, М. І. 2019. Розвідки на території Більського археологічного комплексу в 2018 р. В: Корост, І. І. (ред.). *Археологічні дослідження Більського городища 2018 р.* Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, с. 142-151.
- Шапошникова, О. Г. 1970. Погребение скифского воина на р. Ингул (предварительная публикация). *Советская археология*, 3, с. 208-212.
- Шрамко, Б. А. 1994. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор. В: Кадеев, В. И. (ред.). *Древности.* Харьков: АО «Бизнес-информ», с. 102-106.
- Robinson, D. M. 1941. *Excavations at Olynthus. Metal and minor miscellaneous finds, an original contribution to greek life.* Baltimore: Johns Hopkins Press, X.
- Simion, G. 2003. Gétes et Scythes aux Bouches du Danube. In: Simion, G. (red.). *Culturi antice in zona gurilor Dunării.* Cluj-Napoca: Nereamia Napocae, I, p. 247-258.
- Simion G. 2003A. Le site de Celic-Déré. Interprétations ethno-culturelles et implications dans la chronologie du Hallstatt final. In: Simion, G. (red.). *Culturi antice in zona gurilor Dunării.* Cluj-Napoca: Nereamia Napocae, I, p. 217-236.

Надійшла 16.01.2021

А. Д. Могілов

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-2400-2380, mogilovod@gmail.com

ВТОРОЙ МИХАЙЛОВСКИЙ КУРГАН — ПАМЯТНИК V в. до н. э. В ПОТЯСМИНЬЕ

В 2018—2019 гг. Скифская Правобережная экспедиция, организованная Институтом археологии НАН Украины и Национальным историко-культурным заповедником «Чигирин» провела исследование курганов возле с. Михайловка Каменского района Черкасской области.

Группа из двух курганов располагалась на высоком мысу на северо-востоке от села, в уроч. «Шпили». Курган 2 имел высоту 1,02 м и диаметр до 26,4 м. Насыпь сооружена из чернозема. В ее центре на расстоянии 0,9 м друг от друга обнаружены 2 деревянных столба. Под курганом раскопано погребение, окруженное глиняным выкидом, диаметром 11,9—12,4 м, шириной до 4,7 м и толщиной до 0,74 м. С запада и юга в нем были разрывы.

Прямоугольная в плане могила оказалась ограбленной. Она представляла собой яму со ступенькой, размерами 4,30 × 3,34 м и глубиной 2,03 м. Скелет мужчины 40—50 лет оказался разрушенным и разбросанным по гробнице. В ее заполнении встретились также кости ребенка. Покойных сопровождала жертвенная пища: мясо коровы и свиньи.

Инвентарь оказался расхищен. *In situ* уцелела часть находок у северной стены, перекрытая обвалом. Здесь лежали 4 комплекта узды и наконечники стрел. Среди предметов снаряжения коня были железные удила и псалии; а также изготовленные из бронзы псалии, кольца, налобник, подвески, ворворки, а с ними — прекрасный набор блях. Особенно эффектны некоторые из них, выполненные в скифском зверином стиле. В центральной части могилы найдены, кроме этого, фрагменты корчаги, украшения, астрагал.

По находкам, курган 2 в Михайловке может быть датирован второй четвертью — серединой (третьей четвертью) V в. до н. э. Богатство инвентаря показывает нам, что в этом памятнике был погребен знатный всадник. Наличие рядом крупного селения скифского времени площадью до 100 га позволяет предполагать, что некрополь мог принадлежать его вождям. Могильник в Михайловке показывает нам своеобразный синтез степных и лесостепных погребальных традиций. Видимо, он отображает сложную картину межэтнических взаимоотношений на юге Украинской Лесостепи в скифское время.

К л ю ч е в ы е с л о в а: скифский период, курган, погребение, узда, вооружение.

Oleksandr D. Mohylov

Ph.D. in History, Senior Research Fellow, the Iron Age Archaeology Department, the Institute of Archaeology, The National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-2400-2380, mogilovod@gmail.com

THE SECOND MYKHAILIVKA BARROW, THE 5th CENTURY BC MONUMENT IN THE TIASMYN RIVER REGION

In 2018—2019, the Scythian Right-bank Ukraine expedition, organized by the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine and the National Historical and Cultural Reserve “Chyhyryn” conducted a research of the barrows near Mykhailivka village, Kamianka district, Cherkasy Region.

A group of two barrows was located on a high cape to the north-east of the village, in “Shpyli” tract. Barrow No. 2 had a height of 1.02 m and a diameter of 26.4 m. The barrow mound was made of black soil. In its center, at a distance of 0.9 m from each other, two wooden pillars were found. A barrow was excavated under the mound, surrounded by a clay waste, 11.9—12.4 m in diameter, up to 4.7 m wide and up to 0.74 m thick. There were gaps in it from the western and southern sides.

The burial, rectangular in section, turned out to be robbed. It was a pit with a step, measuring 4.30 × 3.34 m with depth of 2.03 m. The skeleton of a man of 40—50 years old was destroyed and scattered around the tomb. The child’s bones were also discovered in its filling. The deceased were accompanied by sacrificial food: meat of a cow and a pig.

The inventory was plundered. *In situ*, a part of finds at the northern wall remained, overlaid by a landslide. There were four sets of bridles and arrowheads. Among the horse equipment were iron bits and cheek-pieces; and also — bronze cheek-pieces, rings, frontlet, pendants, vorvorkas and with them — a wonderful set of badges. Some of them, made in Scythian animal style, are especially beautiful. They depict the heads of moose and the legs of a bird of prey. In the central part of the grave, in addition, fragments of a large earthenware pot, jewelry, and an ankle bone were found.

According to the finds, barrow No. 2 in Mykhailivka can be dated by 2nd quarter — the middle (3rd quarter) of the 5th century BC. The wealth of the inventory testifies to the fact that a noble horseman was buried at this monument. The presence of a large settlement of the Scythian time nearby, with an area of up to 100 hectares, allows suggesting that the necropolis could belong to the settlement leaders. The necropolis in Mykhailivka shows us a kind of synthesis of steppe and forest-steppe burial traditions. Apparently, it displays a complex picture of interethnic relations in the south of the Ukrainian Forest-Steppe during the Scythian period.

Key words: Scythian period, mound, burial, bridle, weapons.

References

- Alekseiev, A. Yu. 1991. Khronografiia i khronologiia Prichernomorskoï Skifii V v. do n. e. *Arkheologicheskii Sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 31, p. 43-57.
- Alekseiev, A. Yu. 1995. Skifskoie pogrebeniie V v. do n. e. v kurgane Malaia Tsimbalka (raskopki I. E. Zabelina v 1868 godu). *Arkheologicheskii Sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 32, p. 53-59.
- Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Izdatelskii dom Raider.
- Babenko, L. I. 2008. Sporiadzhennia konia u naseleenniia Siverskodonetskoho rehionu (za materialami pokhovalnykh pamiatok V st. do n. e.). In: Posokhov, S. I. (ed.). *Problemy arkheologii Vostochnoi Evropy*. Kharkov: Kursor, p. 28-38.
- Bandurovskii, A. V., Buinov, Yu. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni (severskodonetskii variant)*. Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Bessonova, S. S. 2005-2009. Kamennyye izvaianiia v kontekste etnopoliticheskoi istorii Skifii. *Stratum plus*, 3, p. 14-93.
- Bessonova, S. S., Buniatian, E. P., Gavriiliuk, N. A. 1988. *Aktashkii mogilnik skifskogo vremeni v Krymu*. Kyiv: Naukova dumka.
- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1986. Pogrebeniie skifskogo voïna iz Aktashskogo mogilnika v Vostochnom Krymu. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, p. 158-169.
- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2001. *Motroninskoie gorodishche skifskoi epokhi (po materialam raskopok 1988-1996 gg.)*. Kyiv; Krakov: Institut arkheologi NANU.
- Bilozor, V. P. 1996. Kamiani statui u konteksti skifskoi etnohrafichnoi problematyky. *Arheologia*, 4, p. 41-50.
- Bobrinskoi, A. A. 1894. *Kurgany i sluchainyye arkheologicheskiiie nakhodki bliz mestechka Smely*. Sankt-Peterburg: Tipografiia V. S. Balasheva, II.
- Bobrinskoi, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainyye arkheologicheskiiie nakhodki bliz mestechka Smely*. Sankt-Peterburg: Tipografiia M. M. Stasiulevicha, III.
- Bobrinskoi, A. A. 1902. Otchet o raskopkakh v Cherkasskom i Chigirinskom uiezdash Kiiievskoi gubernii v 1901 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 4, p. 24-50.
- Bobrinskoi, A. A. 1905. Otchet o raskopkakh. proizvedennykh v 1903 godu v Cherkasskom uiezde Kiiievskoi gubernii. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 14, p. 1-43.
- Bobrinskoi, A. A. 1906. Otchet o raskopkakh v Chigirinskom uiezde Kiiievskoi gubernii v 1905 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 20, p. 1-16.
- Bobrinskoi, A. A. 1910. Issledovaniia v Chigirinskom uiezde Kiiievskoi gubernii v 1907 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 35, p. 48-60.
- Bobrinskoi, A. A. 1914. Otchet o raskopkakh v Kiiievskoi gubernii v 1912 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 54, p. 99-102.
- Bobrinskoi, A. A. 1916. Otchet o raskopkakh v Kiiievskoi gubernii v 1913 godu. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 60, p. 1-6.
- Boiko, Yu. N., Berestnev, S. I. 2001. *Pogrebeniia VII-IV vv. do n.e. kurgannogo mogilnika u s. Kupievakha (Vorsklinskii region skifskogo vremeni)*. Kharkov: Karavella.
- Bokii, N. M. 1971. Arkheologicheskiiie raboty na Kirovogradshchine v 1968 godu. *Arkheologicheskiiie issledovaniia na Ukraine 1968 g.*, 3, p. 154-159.
- Bruïako, I. V., Ostroverkhov, A. S. 2010. Novyye pamiatniki zverinogo stilia iz Nizhnego Podnestrovia. *Zapiski viddilu numizmatiki i torevitiki Odeskoho arkheolohichnoho muzeiu*, 1, p. 113-121.
- Viazmitina, M. I. 1952. Pamiatniki rannego zheleznogo veka v okrestnostiakh s. Zhabotin Kirovogradskoi oblasti. *Kratkiie soobshcheniia Instituta arkheologi AN USSR*, 1, p. 59-66.
- Viazmitina, M. I., Pokrovskaya, Ye. F. 1956. Poselenniia VII-VI st. do n. e. v okolytsiakh s. Zhabotyina. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 6, p. 38-47.
- Gudkova, A. V. 1978. Raskopki kurganov u s. Chervonyi Yar na Nizhnem Podunavie. In: Karyshkovskiy, O. P. (ed.). *Arkheologicheskiiie issledovaniia Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 182-193.
- Hrechko, D. S. 2010. *Naseleeniaskifskohochasuna Siverskomu Dintsi*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Drevnosti Pridneprovïa*. 1899. Kyiv: Tipografiia S.V. Kulzhenko, 2, p. 1-44.
- Drevnosti Pridneprovïa*. 1900. Kyiv: Tipografiia S.V. Kulzhenko, 3, p. 1-22.
- Drevnosti Pridneprovïa*. 1902. Kyiv: Tipografiia S.V. Kulzhenko, 6, p. 1-44.
- Zaraiskaia, N. P., Privalov, A. I. 1992. Skifskiiie pamiatniki Shevchenkovskogo mogilnika. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 2, p. 118-160.

- Gabuiev, T. A., Erlikh, V. R. 2001. Dva pogrebeniia V v. do n. e. iz Predkavkazia (Iz materialov Gosudarstvennogo muzeia Vostoka). *Materiali i issledovaniia po arkheologii Rossii (Severnyi Kavkaz: istoriko-arkheologicheskie ocherki i zametki)*, 3, p. 112-125.
- Galanina, L. K. 1977. Skifskie drevnosti Pridneprov'ia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D 1-33, p. 1-68.
- Grakov, B. N. 1962. Skifskie pogrebeniia na Nikopolskom kurgannom pole. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 115, p. 56-113.
- Grebennikov, Yu. S. 2008. *Kimmeritsy i skify Stepnogo Pobuzhia (IX-III vv. do n.e.)*. Nikolaiev: IA NANU.
- Yevdokymov, H. L., Danylo, N. M., Mohylov, O. D. 2011. Skifskiy kurhan z pokhovanniam konia na Khersonshchyni. *Arheologia*, 2, p. 103-109.
- Iliiskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Iliiskaia, V. A., Gorishnii, P. A. 1975. Bronzovaia bliakha iz kurgana u s. Zhovnino. V: Terenozhkin A.I. (red.) *Skifskii mir*. Kyiv: Naukova dumka, p. 207-209.
- Kantorovich, A. R. 2016. Obraz losekozla v skifskom zverinom stile v svete novykh nakhodok na territorii Stavropolia i Prikubania. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2(19), p. 89-99.
- Kashaiev, S. V. 2008. Desiat let Tamanskomu otriadu Bosporskoy Ekspeditsii IIMK RAN. In: Zuiev, V. Yu. (ed.). *Bospor i Severnoie Prichernomorie v antichnuiu epokhu*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 113-128.
- Kashaiev, S. V. 2009. Nekropol Artiushchenko-2. *Bosporskie issledovaniia*, XXII, c. 188-267.
- Kashaiev, S. V. 2013. Pogrebeniia s amforami v nekropole Artiushchenko-2. *Antichnyi mir i arkheologia*, 16, p. 190-214.
- Kiriushkin, Yu. F., Tishkin, A. A. 1997. *Skifskaia epokha Gornogo Altaia*. Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta, 1.
- Kovaleva, I. F., Mukhopad, S. E. 1979. Skifskie pamiatniki Orelesko-Samarskogo mezhdurechia. V: Kovaleva, I.F. (red.). *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprov'ia III-I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk: Dnepropetrovskii gosudarstvennyi universitet, 3, p. 111-123.
- Kovpanenko, G. T. 1984. Chervona Mogila u s. Fliarkovka. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G., Petrenko, V. G. (ed.). *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoie vremia*. Moskva: Nauka, p. 107-113.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kiievo-Cherkasskii region). Kyiv: Naukova dumka.
- Kozenkova, V. I. 1982. Tipologii i khronologicheskaia klassifikatsiia predmetov kobanskoï kultury. Vostochnyi variant. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, V 2-5, p. 1-149.
- Korovina, A. K. 1957. K voprosu ob izuchenii Semibratnikh kurganov. *Sovetskaia arkheologia*, 2, p. 174-187.
- Kulatova, I. N., Lugovaia, L. N., Suprunenko, A. B. 1993. *Kurgany skifskogo vremeni mezhdurechia Vorskly i Psla*. Poltava; Moskva: PKM.
- Liashko, Yu. Yu. 2017. Nove velyke poselenniia skifskoho chasu v okolytsiakh Motronynskoho horodyscha. *Arkheolohiia i davniaistoriia Ukrainy*, 2(23), p. 299-302.
- Liashko, Yu. Yu. 2018. Pamiatky rannoho zaliznogo viku v okolytsiakh Motronynskoho horodyscha. *Arkheolohiia i davniaistoriia Ukrainy*, 2(27), p. 236-244.
- Mohylov, O.D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kamianets-Podilskiy: PP Moshynskiy.
- Mohylov, O. D. 2016. Skifski zamochkopodibni pidvisky. *Arheologia*, 4, p. 72-79.
- Mohylov, O. D., Bokii, N. M. 2016. Pokhovannia skifskoho vershnyka na r. Syniukha. *Arheologia*, 3, p. 76-88.
- Mogilov, A. D., Didenko, S. V. 2005-2007. Prinadlezhnosti konskogo snariazhennia skifskogo tipa odnoi iz kolektsii Natsionalnogo muzeia istorii Ukrainy. *Stratum plus*, 3, p. 195-216.
- Mogilov, O. D., Didenko, S. V. 2006. Vuzdechni predmety z kurhaniv «H» bilia s. Zhurovka. *Arheologia*, 1, p. 75-77.
- Mogilov, A. D., Didenko, S. V. 2008. Kurgan 5 u s. Berestniagi - pamiatnik sredneskifskogo vremeni v Porosie. *Rossiiskaia arkheologia*, 4, p. 84-90.
- Mohylov, A. D., Dydenko, S. V. 2010. Bronzovi detali vuzdy z s. Dmytrivka. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Livoberezhnogo Podniprovia*. Kyiv; Poltava: Tsentri pam'iatkoznavstva NANU ta UTOPIK, p. 6-13.
- Mogilov, A. D., Didenko, S. V. 2014. Kurgan V v. do n.e. u s. Turiiia v Dneprovskoy Pravoberezhnoy Lesostepi. *Rossiiskaia arkheologia*, 2, p. 96-107.
- Mohylov, O. D., Liashko, Yu. Yu., Rudenko, S. V. Doslidzhennia kurhanu skifskoho chasu v Potiasmynni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.* Kyiv: IA NANU, 2020, p. 241.
- Mohylov, O. D., Rudenko, S.V., Panchenko, K. I., Liashko, Yu. Yu. 2019. Rozkopky Motronynskoho horodyscha. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.* Kyiv: IA NANU, p. 306-307.
- Mozolevskii, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostiakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine (raskopki 1972-1975 gg.). In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifia i Kavkaz*. Kyiv: Naukova dumka, p. 70-155.
- Monakhov, S. Yu. 2003. Grecheskie amfory v Prichernomorie. *Tipologii amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoi tare. Katalog-opredelitel*. Moskva; Saratov: Kimmerida; Izdatelstvo Saratovskogo universiteta.
- Monakhov, S. Yu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomorie. Kompleksy keramicheskoi tary VII-II vekov do n. e.* Saratov: Izdatelstvo Saratovskogo gosudarstvennogo universiteta.
- Murzin, V. Yu., Rolle, R., Bilozir, V. P. 1996. Pro podalshi doslidzhennia Pereshchepynskoho mohylnya. *Arheologia*, 4, p. 141-149.
- Murzin, V. Yu., Rolle, R., Kherts, V., Makhortykh, S. V. 1997. *Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoï arkheologicheskoi ekspeditsii 1996 g.* Kyiv: IA NANU.
- Murzin, V. Yu., Rolle, R., Kherts, V., Makhortykh, S. V., Belozor, V. P. 1999. *Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoï arkheologicheskoi ekspeditsii v 1998 g.* Kyiv: IA NANU.

- Murzin, V. Yu., Rolle, R., Kherts, V., Skoryi, S. A., Makhortykh, S. V., Belozor, V. P. 2000. *Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoj arkheologicheskoi ekspeditsii v 1999 g.* Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Murzin, V. Yu., Rolle, R., Kherts, V., Skoryi, S. A., Makhortykh, S. V., Chernenko, E. V. 2001. *Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoj arkheologicheskoi ekspeditsii v 2000 g.* Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Murzin, V. Yu., Rolle, R., Kherts, V., Skoryi, S. A., Makhortykh, S. V., Belozor, V. P. 2002. *Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoj arkheologicheskoi ekspeditsii v 2001 g.* Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepnoi Skifii (VII-III vv. do n.e.).* Moskva: Nauka.
- Olkhovskii, V. S., Evdokimov, G. L. 1994. *Skifskiiie izvaiianiia VII-III vv. do n. e.* Moskva: Institut arkheologii RAN.
- Olkhovskii, V. S., Khrapunov, I. N. 1990. *Krymskaia Skifii.* Simferopol: Tavriia.
- Otchet arkheologicheskoi komissii za 1898 g.* 1901. Sankt-Peterburg: Tipografiia Glavnogo upravleniia udelov.
- Petrenko, V. G. 1967. Pravoberezhie Srednego Pridneprov'ia v V-III vv. do n. e. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D 1-4, p. 1-180.
- Pokrovskaia, E. F. 1973. Predskifskoe poseleniie u s. Zhabotin. *Sovetskaia arkheologii*, 4, p. 169-188.
- Polin, S. V. 1987. Khronolohiia rannoskifskikh pamiatok. *Arheologia*, 59, p. 17-36.
- Rolle, R., Gerts, V., Makhortykh, S. V., Belozor, V. P. 2003. *Issledovaniia sovместnoi Ukrainsko-Nemetskoj arkheologicheskoi ekspeditsii v 2002 g.* Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Silant'eva, L. F. 1959. Nekropol Nimfeia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 69, p. 5-107.
- Skoryi, S. A. 1997. *Steblev: skifskii mogilnik v Porosie.* Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Skoryi, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi.* Kyiv: Institut arkheologii NAN Ukrainy.
- Skoryi, S., Zimovets, R. 2014. *Skifskiiie drevnosti Kryma. Materialy odnoi kollektcii.* Kyiv: Vidavets Oleg Filiuk.
- Skoryi, S., Khokhorovski, Ya. 2005-2009. Aristokraticheskii kurgan Skifskaia Mogila vblizi Motroninskogo gorodishcha (Ukrainskaia Pravoberezhnaia Lesostep). *Stratum plus*, 3, p. 234-276.
- Khvoiko, V. V. 1900. Raskopki kurganov v okrestnostiakh m. Raigorod i Prussy Cherkasskogo uiezda i s. Yarovoy Chigirinskogo uiezda. *Arkheologicheskaiia letopis Yuzhnoi Rossii*, 2, p. 8-9.
- Chernenko, Ye. V. 1970. Skifski kurhany V st. do n. e. poblyzum. Zhdanova. *Arkheolohiia*, XXIII, p. 176-181.
- Shaporda, O. M., Shtanko, A. I., Ovcharenko, M. I. 2019. Rozvidky na terytorii Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2018 r. V: Korost, I. I. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2018 r.* Kyiv; Kotelva: TsP NANU i UTOPIK, p. 142-151.
- Shaposhnikova, O. G. 1970. Pogrebeniie skifskogo voina na r. Ingul (predvaritelnaia publikatsiia). *Sovetskaia arkheologii*, 3, p. 208-212.
- Shramko, B. A. 1994. Novyye raskopki kurganov v mogilnike Skorobor. In: Kadeiev, V. I. (ed.). *Drevnosti.* Kharkov: AO Biznesinform, p. 102-106.
- Robinson, D. M. 1941. *Excavations at Olynthus. Metal and minor miscellaneous finds, an original contribution to greek life.* Baltimore: Johns Hopkins Press, X.
- Simion, G. 2003. Gètes et Scythes aux Bouches du Danube. In: Simion, G. (red.). *Culturi antice in zona gurilor Dunării.* Cluj-Napoca: Nereamia Napocae, I, p. 247-258.
- Simion G. 2003A. Le site de Celic-Déré. Interprétations etno-culturelles et implications dans la chronologie du Hallstatt final. In: Simion, G. (red.). *Culturi antice in zona gurilor Dunării.* Cluj-Napoca: Nereamia Napocae, I, p. 217-236.